

Bedreddin Aynî'nin 'İkdü'l-cümân'ına Göre Memlükler Döneminde Hadis İlmî
(VII. Yüzyılın İkinci Yarısı ile VIII. Yüzyılın Başları)

*Ḥadīth In The Mamlūk Period According To Badr Al-Dīn al-ʿAynī's Iqd Al-Jumān
(Second Half of The 7th Century - Beginning of The 8th Century)*

Fatma Betül Altıntaş

Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

Assist. Prof., Erciyes University, Faculty of Theology, Department of Ḥadīth

Kayseri, Türkiye

betulaltintas@erciyes.edu.tr

orcid.org/0000-0002-9814-5472

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 04 January/Ocak 2022

Accepted/Kabul Tarihi: 26 July/Temmuz 2022

Published/Yayın Tarihi: 15 December/Aralık 2022

Pub Date Season/Yayın Sezonu: December/Aralık

Volume/Cilt: 26 **Issue/Sayı:** 2 **Pages/Sayfa:** 583-603

Cite as/Atıf: Altıntaş, Fatma Betül. "Bedreddin Aynî'nin 'İkdü'l-cümân'ına Göre Memlükler Döneminde Hadis İlmî". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 583-603. <https://doi.org/10.18505/cuid.1053219>

Altıntaş, Fatma Betül. "Ḥadīth In The Mamlūk Period According to Badr Al-Dīn al-ʿAynī's *Iqd Al-Jumān*". *Cumhuriyet Theology Journal* 26/2 (December 2022), 583-603. <https://doi.org/10.18505/cuid.1053219>

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology/Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Fatma Betül Altıntaş).

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Ḥadīth In The Mamlūk Period According To Badr Al-Dīn al-ʿAynī's *ʿIqd al-jumān* (Second Half of The 7th Century – Beginning of The 8th Century)

Abstract: History works written in the style of chronicles are used not only for the purpose for which they were written. Chronicles may also contain reflections on the position of the ulema (ʿulamāʿ) at the time of their writing and their worldview regarding the period they lived. This study is based on the book *ʿIqd al-jumān fī taʾrīkh ahl al-zamān* written by the celebrated Ḥanafī jurist (faqīh) and muḥaddith Badr al-Dīn al-ʿAynī as a public history book. This article focuses on the state of ḥadīth science and scholars during the Mamlūk period between the years 648-707 (1250-1307) and al-ʿAynī's approaches to these issues based on his *ʿIqd al-jumān*. For this purpose, the work has been examined in terms of certain keywords that allude to the history of ḥadīth through electronic sources. In addition, the work has been completely reviewed with the traditional method in terms of allusions and information about the ḥadīth studies of the Mamlūks period. Eventually, the elements of ḥadīth scholarship and history, different groups of transmitters, different narration methods, and various works written about ḥadīth have been identified. In addition, the professional, sectarian and political trends of the ḥadīth scholars of the period in question were focused on. Chronicles can provide the reader with information of varying layers. In the first layer, biographical information about people such as the dates and places of birth and death of individuals, their students and teachers, the institutions from which they received their education, the cities they traveled to and received knowledge from, the sects they belonged to and their relations with the political figures of the period can be obtained from these books. In the second layer, it is possible to see more extensive data on subjects such as the scholars of the period and scholarly life, based on the particular information obtained from the biographies in the first layer. Information such as important scholarly centers, institutions, teacher-student relations, important muḥaddiths and their sectarian tendencies can be inferred from the first layer. In the third layer, it is possible to get an idea about the perspective of the author on certain issues, based on the data in these two layers. Information that can be relegated to the first layer is plentiful in al-ʿAynī's work *ʿIqd al-jumān*. The data in the second and third layers depend on both the presence/density and the interpretation of these materials. For this reason, in this study, revealing the second and third layer information will be possible to the extent that the first layer information allows. *ʿIqd al-jumān* includes information about the scholarly life of the period in which it was written. al-ʿAynī gives detailed information about the educational institutions, founders of these institutions, their establishment times, and functioning. He also gives details about the foundations, founders and functioning of waqfs, which played a significant role in the operation of the educational institutions. An important aspect that draws attention in *ʿIqd al-jumān* is that women and their influence on both the establishment and operation of educational institutions and the execution of waqfs are not visible. This is related to the fact that *ʿIqd al-jumān* is a history book and contains mostly information about a'yān (grandees), and that women are not generally visible among a'yān. Names of people engaged in the science of ḥadīth are also recorded in *ʿIqd al-jumān*. In this context, the work mentions 170 names interested in the science of ḥadīth. While some of these names only listened to ḥadīth, some of them gave lectures, grant permission to the narrators (al-ijāzah) and wrote books about ḥadīth. Among these names, there are also those who are interested not only in ḥadīth but also in fiqh or mysticism (taṣawwuf). al-ʿAynī also gives information about the phrases used in ḥadīth narrations. He mentions some methods of narration such as al-samā, al-ijāzah and al-qirā'a in *ʿIqd al-jumān*. He occasionally provides specific details on who the narrators heard the ḥadīth from. He also emphasizes the names of the narrators who made the last narration (from a certain sheikh), and the narrators who heard a narration alone (tafarrud) from a certain sheikh. If the narrators are the last people who have narrated from well-known names, their status is emphasized. This condition might be understood to mean that having high isnāds is considered beneficial and has an impact on ḥadīth transmission methods. In addition, al-ʿAynī also includes important elements in terms of ḥadīth history, such as ulama families and journeys. In *ʿIqd al-jumān*, it is possible to see detailed information about the cities where the narrators were born, stayed, visited, settled and died. Cities where the narrators were born, settled and died are significant in that it allows for comments on key centers for ḥadīth and scholars. When the birthplaces of the muḥaddiths are examined, it can be seen that most of the muḥaddiths lived and died in Damascus and Cairo. This study is an example of how to make use of the wafayāt sections in chronicle works. Examining a single book that was not written directly in the field of ḥadīth - even if it contains important information - is not enough to find elements about the history of ḥadīth and to make constructions regarding it. This necessitates the formation of a team that will examine a large number of books using the same criteria.

Keywords: Ḥadīth, Mamlūks, Badr al-Dīn al-ʿAynī, *ʿIqd al-jumān*.

Bedreddin Aynî'nin *‘İkdü'l-cümân'*ına Göre Memlûkler Döneminde Hadis İlmî (VII. Yüzyılın İkinci Yarısı ile VIII. Yüzyılın Başları)

Öz: Kronik tarzında kaleme alınmış umumî tarih çalışmaları, yalnızca yazılış amacı muvacehesinde kullanılmakla kalmaz. Kronik çalışmalar, aynı zamanda yazıldığı dönemdeki ulemanın konumunun, ilmî hayatın ve müellifin o günkü ilim dünyasına bakışının yansımalarını içerebilir. Bu çalışma, tanınmış Hanefî fakîh ve muhaddis Bedreddin Aynî'nin umumî bir tarih kitabı olarak kaleme aldığı *‘İkdü'l-cümân'* adlı kitabı üzerinedir. Bu makalede, *‘İkdü'l-cümân'* adlı eserden yola çıkılarak 648-707(1250-1307) yılları arasında Memlûkler'de hadis ilminin ve âlimlerinin durumu ile müellif Aynî'nin bunlara yaklaşımı okunmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, eser elektronik kaynaklar üzerinden hadis tarihine imada bulunan belli anahtar kelimeler üzerinden incelenmiştir. Buna ek olarak eser Memlûkler dönemi hadis çalışmalarına dair içerdiği imalar ve bilgiler açısından tümüyle geleneksel usulle de gözden geçirilmiştir. Neticede, *‘İkdü'l-cümân'*da atıfta bulunulan hadis tarihi öğeleri, ilim kurumları, farklı râvi grupları, rivayet yöntemleri ve dönem içinde yapılan tasnifler tespit edilmiştir. Ayrıca söz konusu dönemdeki muhaddislerin meslekî, mezhebî ve siyasî eğilimleri üzerinde durulmuştur. Kronik tarzındaki kitaplar, okuyucuya farklı derinliklerde bilgi sağlayabilir. İlk katmanda, bu kitaplardan kişiler hakkında biyografik bilgiler elde edilebilir. Bunlar, kişilerin doğum ve ölüm tarihleri ve yerleri, öğrenci ve hocaları, eğitim aldıkları kurumlar, seyahat ettikleri ve ilim aldıkları şehirler, müntesibi oldukları mezhepler, üstlendikleri kamu görevleri ve dönemin siyasî sîmâlarıyla ilişkileri gibi bilgilerdir. İkinci katmanda, birinci katmanda biyografilerden elde edilen tekil bilgilerden hareketle dönemin uleması ve ilmî hayat gibi konularda daha geniş verileri görmek mümkün hale gelebilir. Bölgelerdeki önemli ilim merkezleri, eğitim kurumları, buralardaki hoca-öğrenci ilişkileri, dönemin önemli muhaddisleri ve bu muhaddislerin mezhebi eğilimleri gibi bilgiler, birinci katmandaki bilgilerden hareketle tespit edilebilir. Üçüncü tabakada ise, bu iki katmandaki verilerden hareketle müellifin belli konulardaki bakış açısına dair fikir edinmek mümkün olabilir. Biyografik bilgilerin sunumu esnasında yöneticilerden nasıl bahsedildiği, mesela resmi görevlere yapılan atamaların hangi yönetici tarafından gerçekleştirildiğinin metin içerisinde dile getirilip getirilmediği, dönemdeki önemli kadın/erkek simalardan metinlerde kısa ya da uzun biçimde bahsedilmesi/bahsedilmemesi gibi bilgiler müellifin yönetimle, siyasî ve sosyal olaylarla nasıl bir ilişkisi olduğuna işarette bulunabilir. Aynî'nin *‘İkdü'l-cümân'* adlı eserinde birinci katmandaki bilgilere çokça yer verilmektedir. İkinci ve üçüncü katmandaki veriler ise hem birinci katmandaki malzemenin varlığına/yoğunluğuna hem de bu malzemelerin yorumlanmasına bağlıdır. Bu sebeple çalışma içerisinde ikinci ve üçüncü katman bilginin ortaya konulması ve satır arası bilgilerin okunması birinci katmanda zikredilen bilgilerin elverdiği ölçüde yapılmıştır. *‘İkdü'l-cümân'*, yazıldığı dönemin ilmî hayatına, hadis ilminin ve hadis tarihinin öğelerine, farklı râvi gruplarına ve farklı tasniflere dair bilgilere yer verir. Aynî, dönemin eğitim kurumları, bunların kurucuları, kuruluş zamanları ve işleyişleri hakkında detaylı bilgiler sunar. Aynı zamanda, o dönemde eğitim kurumlarının işleyişinde önemli bir rol oynayan vakıflar, vakıfların kurucuları ve işleyiş hakkında bilgiler verir. *‘İkdü'l-cümân'*da dikkat çeken önemli bir husus, eğitim kurumlarının hem kuruluş ve işleyişinde hem de vakıfların yürütülüşünde -dönem itibarıyla etkin oldukları bilinen-kadınların görünür olmamasıdır. Bu, *‘İkdü'l-cümân'*ın tarihi bir çalışma olması, çoğunlukla âyan hakkında bilgiler içermesi ve bu çalışma özelinde kadınların âyan içindeki görünürlüklerinin yüksek olmaması ile ilgilidir. *‘İkdü'l-cümân'*da, hadis ilmi ile ilgilenmiş isimlere de yer verilir. Bu çerçevede *‘İkdü'l-cümân'*da hadis ilmiyle meşgul olmuş 170 isim geçmektedir. Bu isimlerin kimisi sadece hadis işitmişken kimisi ders ve icâzetler verip eserler yazmışlardır. Bu isimler arasında sadece hadisle değil aynı zamanda fıkıhla ya da tasavvufla ilgilenmiş isimler de vardır. Aynî, hadisle ilgilenmiş isimlerin kullandıkları rivayet yöntemlerine de değinmektedir. *‘İkdü'l-cümân'*da rivâyet, semâ, icâzet ve kıraat yöntemlerine zaman zaman atıfta bulunmaktadır. Aynî, hadis rivayet lafızları ile ilgili bilgilere, râvilerden en son rivayette bulunan isimlere ve rivayette infirâd etmiş râvilere de vurguda bulunur. Bu durum, âli isnadlara sahip olmanın kıymetli görüldüğü ve bunun hadis aktarım pratiklerini etkilediği şeklinde yorumlanabilir. Aynî, önemli ulema aileleri, hoca-talebe arasındaki ders ve icâzet alma/verme ilişkileri ve ilim yolculukları gibi hadis tarihi açısından önemli öğelerle ilgili ayrıntılara da yer verir. *‘İkdü'l-cümân'*da râvilerin doğdukları, kaldıkları, uğradıkları, yerleştikleri ve öldükleri şehirlerle ilgili de ayrıntılı bir bilgi görmek mümkündür. Râvilerin doğduğu, yerleştiği ve vefat ettiği şehirler, hadis ilmi ve âlimler açısından önemli olan merkezler hakkında yorum yapılmasına imkân verir. Biyografilerin tümünün öğrencilerin yaptıkları ilim yolculukları açısından incelenmesi neticesinde Dîmaşk ve Kâhire'nin hadis ilmi açısından merkezi konumda olduğu görülür. Doğrudan hadis tarihi öğelerine yoğunlaşan çalışmalarla umumî tarih alanında yazılmış kaynaklarda geçen bilgilerin kıyaslanması, bu bilgiler arasındaki uyumlu ve uyumsuz noktaların ortaya çıkmasına katkı sağlar. Bu çalışma, kroniklerden nasıl istifade edilebileceğine dair bir örneklik teşkil etmektedir. Doğrudan hadis alanında yazılmamış bir kitaptan hadis tarihine dair öğeler bulup çeşitli inşalarda bulunmak için tek bir kitabın incelenmesi -önemli bilgiler sunsa da- yeterli değildir. Vefeyât bölümlerinden hadis ilmi açısından istifadeyi artırmak için birçok kitabı aynı parametreler açısından inceleyecek ekip çalışmalarına ihtiyaç bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Memlûkler, Bedreddin Aynî, *‘İkdü'l-cümân'*

Giriş

Eyyübî ordusundaki Türk asıllı emirler tarafından kurulan Memlük devleti (648/1250-923/1517) iki buçuk asır kadar Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerinde hüküm sürmüştür. Bu süreç, Bahrî Memlükler (648-782/1250-1382) ve Burcî Memlükler (782-922/1382-1517) döneminden oluşur.¹ İslam tarihindeki önemli Türk-Müslüman devletlerden biri olan Memlükler, hem Haçlı saldırılarının (1096/1685-1291/1874) hem de Moğol istilasının (1219/1804-1258/1842) bulunduğu dönemlerde birçok âlime sığınak ve güvenli bir alan olmuştur.² Memlükler dönemi tarih, tefsir ve fıkıh açısından birçok gelişmeye şahitlik etmiştir. Hadis ilmi de Memlükler döneminde oldukça ilgi görmüştür. Dönem içinde yetişen muhaddis sayısı da buna işaret etmektedir.³ Hadis dâhil çeşitli ilim dallarındaki bu gelişmeler, bölgedeki âlim sayısı, ve genel olarak ilmî faaliyetlerde meydana gelen artışlar üzerinde ilmî teşkilatlar ile birlikte çeşitli gerekçelerle bölgeye göç eden âlimlerin etkisi olmuştur.

Memlükler dönemi, hem eser sayısı hem de çeşitliliği bakımından İslâm tarihçiliği açısından da altın bir çağ kabul edilebilir.⁴ Dönem içerisinde yazılan çok çeşitli kaynaklar, Memlüklerdeki ilmî, siyasî ve sosyal gelişmelere ışık tutabilir. Bu dönemde yaygın olarak yazılan vefeyât, tabakât ve terâcim türü biyografi çalışmaları dönemin ilmî, siyasî ve sosyal gelişmelerini yansıtan en mühim kaynaklardandır.⁵ Bununla birlikte, kronik tarzında yazılmış genel tarih kitaplarından da dönemin gelişmelerini okumak mümkündür.

Kişilere ve hayat hikayelerine yer veren biyografik sözlükler ve tarih (kronik) kitapları kaynak, metod ve mevzu bakımından farklı iki edebî türdür.⁶ Buna rağmen, tarih (kronik) kitaplarından da hem ulemâ sınıfına⁷ hem de ulemâ sınıfından hareketle toplumsal sisteme ışık tutmak amacıyla istifade edilebilir. Tarih çalışmalarında zikri geçen ve tanıtımı yapılan bir isim için bazı sorular sormak ve cevapları farklı kaynaklardan elde edilecek verilerle birlikte düşünmek, dönem ve toplum hakkında geniş bir harita çıkarmaya katkı sağlayabilir.⁸ Tarih kaynaklarının sağladığı bilgiyi üç katman halinde değerlendirmek mümkündür.

1. Biyografilerin ele alındığı kısımda doğrudan âlim hakkında verilen bilgi katmanıdır.

2. Tekil anlamda verilen bilgilerin topluca incelenmesi neticesinde, dönemin âlimleri hakkında ortaya çıkacak bilgilerin sağlandığı bilgi katmanıdır.

3. Verilen bilgilerin müellifin bakış açısına dair yansıttığı bilgi katmanıdır.

Birinci katman için, tekil anlamda bir âlim hakkında verilen bilgilerde çeşitli ayrıntıları bulmak mümkündür. Mesela âlimin ne zaman doğduğu ve vefat ettiği; eğitim veya kamusal görev anlamında öncü bir aileden gelip gelmediği; hangi beldede doğup

¹ Memlükler döneminde hadis ilmiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis: Kahire 1392-1517* (İstanbul: Klasik, 2012); Nagihan Emiroğlu, "Memlüklerde Hadis ve Ulemâ", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 365-387; Tahsin Kazan, "Memlüklerin Hadis İlimine Katkıları", *Apjir* 3/2 (2019), 147-159; Emiroğlu, Nagihan, *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlimi* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019). Memlüklerle dair Türkiye'de yapılan hadis merkezli çalışmaları toplu olarak görmek için bk. Ferhat Gökçe, "Türkiye de Memlükler Dönemi Hadis Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 21 (2013), 41-88.

² Ulemânın Memlük coğrafyasına yönelmesinin sebepleri üzerine ortaya konulan görüşler için bk. Muhammet Enes Midilli, "Ulemânın Memlük Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlükler Döneminde Kahire İlim Kurumları", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 389-412.

³ Bu durum, kimi araştırmacılar tarafından Moğolların saldırısı neticesinde Kur'an ve Sünnet'e daha sıkı bir şekilde tutunmalarıyla ve yeni felsefi-kelemlî tartışmalardan ziyade İslâm'ın ilk yıllarındaki gibi sade bir akideye sahip çıkmaya çalışmaları ile ilişkili görülmüştür. Nagihan Emiroğlu, "Memlüklerde Hadis ve Ulema", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 370.

⁴ Fatih Yahya Ayaz, "Memlükler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 16/2 (2016), 3.

⁵ Bu tür kitaplardan hadis tarihi alanında nasıl istifade edilebileceğine dair bk. Muhammed Aslan, "Tabakât Kitapları ve Hadis İlimine Sağladıkları Faydalar", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017), 269-290; Richard W. Bulliet, "A quantitative approach to medieval Muslim biographical dictionaries", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13/1 (1970), 195-211; Wadâd al-Qâdî, "In the Footsteps of Arabic Biographical Literature: A Journey, Unfinished, in the Company of Knowledge", *Journal of Near Eastern Studies* 68/4 (Ekim 2009), 241-252; Marica K. Hermansen, "Survey article: Interdisciplinary approaches to islamic biographical materials", *Religion* 18/2 (1988), 163-182.

⁶ R. Stephen Humphreys, *İslâm Tarihi Metodolojisi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 273. Bununla birlikte, özellikle Memlük dönemi için, biyografik sözlükler ve kronik kitapları arasında önemli bir kesişim söz konusudur.

⁷ Humphreys, *İslâm Tarihi Metodolojisi*, 270.

⁸ Humphreys, *İslâm Tarihi Metodolojisi*, 277.

hangi beldeleri gezdiği ve hangi beldeye yerleştiği, kimlerden ders aldığı ve kimlere ders verdiği, hangi eğitim kurumlarında hocalık/talebelik yaptığı, hangi alanlarda kendini geliştirdiği, kimlerden icâzet alıp kimlere icâzet verdiği; hangi mezhebe müntesip olduğu, kamu görevinde bulunup bulunmadığı; dönemin siyasî sîmâlarıyla ne tür ilişkilerinin olduğu ve dönemin tartışmalarında nasıl bir pozisyonda yer aldığı gibi bilgiler bulunabilir.

İkinci katmanda, birinci katmanda biyografilerden elde edilen tekil bilgilerden hareketle daha geniş verileri de görmek mümkün hale gelebilir. Mesela birincil katmandaki bilgilerden yola çıkılarak bölgelerdeki ana öğrenim merkezleri, bu merkezlerin birbirleriyle bağlantıları ve ulemânın coğrafi kökenleri gibi bilgiler tespit ve analiz edilebilir. Yine eğitim ve doktrinde istikrarın sağlanmasına yardımcı olan mezheplerin incelenmesi de -bir mezhebe bağlılığın geniş ve profesyonel bir sosyal ağla iletişime geçmek anlamına gelmesi açısından- analiz için önemli bir veri teşkil eder.⁹ Bu kapsamda biyografilerde ismi geçen âlimlerin müntesibi oldukları mezheplerin o gün taraftarı bulunan diğer mezheplere göre oranı; dönemlerdeki erkek/kadın âlim/e oranı; o dönem için ulema arasında ilgi gören alanların neler olduğu; beldeler arasında nasıl bir gidiş geliş trafiğinin yaşandığı; hoca-öğrenci ilişkileri ve bu ilişkilerin hangi isimler üzerinde yoğunlaştığı, ne tür eserlerin tasnif edildiği gibi bilgiler, dönemsel ve mekânsal sosyal tarih inşası için önemlidir. Yine ele alınan süreç içerisinde hangi kurumlarda eğitim yapıldığını tespit edebilmek, bu kurumların ne zaman kimler tarafından kurulduğunu ve kimlerin bu kurumlarda ders verdiğini görmek, dönemin eğitim tarihini özelde hadis tarihini anlamak açısından mühimdir.

Üçüncü katmanda, çalışmalardaki veriler, müellifin belli konulardaki görüşlerine de ışık tutabilir. Mesela kamu görevine atanmış isimlerin kimler tarafından atandığına dair bilgilerin metin içerisinde verilmesi/verilmemesi ve bilgilerin sunumu esnasında yöneticilerden nasıl bahsedildiği; dönemdeki önemli kadın/erkek simalardan metinlerde kısa ya da uzun biçimde bahsedilmesi/bahsedilmemesi; müellifin yaşadığı dönemdeki önemli olaylara şahit olduğu bilinmesine rağmen bu olaylara çalışmada yer vermemesi gibi bilgiler müellifin yönetimle, siyasî ve sosyal olaylarla nasıl bir ilgisi bulunduğu veya biyografisini kaleme aldığı âlimle ilişkisi hakkında fikir vermektedir.

Aynî'nin *‘İkdü'l-cümân* adlı eserinde birinci katmandaki bilgilere çokça yer verilmektedir.¹⁰ İkinci ve üçüncü katmandaki veriler ise hem birinci katmandaki malzemenin varlığına/yoğunluğuna hem de bu malzemelerin yorumlanmasına bağlıdır. Bu sebeple çalışma içerisinde ikinci ve üçüncü katman bilginin ortaya konulması ve satır arası bilgilerin okunması birinci katmanda zikredilen bilgiler elverdiği ölçüde yapılabilecektir. Kronik tarzındaki tarih kitaplarından hadis tarihine dair inşalarda bulunmak için tek bir kitabın incelenmesi -önemli bilgiler sunsa da- yeterli değildir. Bu çalışma, birçok kitabı aynı parametreler açısından inceleyecek çalışmalar için bir örnek teşkil etmesi amacıyla kaleme alınmıştır. Her araştırmamanın bir sınırlılığı olduğu gibi bu da, söz konusu çalışmanın bir sınırlılığı olarak değerlendirilebilir.

Biyografi ve tarih (kronik) kitaplarının toplumun belli kesimleri ve sosyal tarih ile ilgili bilgi sunduğuna dair görüş bildiren en önemli isimlerden birisi Humphreys'tir. Humphreys, bu tür kitapların ulemâ sınıfı, onların sosyal rol ve nitelikleri ile toplumsal sisteme ışık tutabileceğini ifade etmektedir.¹¹ Ricâl ve tabakât kitapları ile genel veya şehir tarihleri gibi daha özel türlerdeki tarih kitaplarından sosyal ve ekonomik tarih yazımı açısından faydalanmanın imkânı üzerinde duran erken dönemli çalışmalardan bir diğeri ise Bulliet'e aittir.¹² Bulliet, çalışmada Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (öl. 405/1014) *Târîh-i Nîşâbûr* ve Abdülgâfir el-Fârisî'nin (öl. 529/1134-35) *Kitâbü's-Siyâk li-Târîhi Nîsâbûr* adlı eserlerindeki yoğun verilerden birisi olan nisbelerden hareket etmiştir. Nicel bir araştırma yöntemi kullanan Bulliet, coğrafi aidiyet ifade eden nisbelerin farklı kronolojik dönemlerdeki sıklığının, bu dönemlerde çeşitli bölgeler/şehirler arasındaki gidiş-gelişleri ve hareketliliği doğrudan yansıttığını söyler. Ona göre bu veriler, bölgelerdeki

⁹ Humphreys, *İslâm Tarihi Metodolojisi*, 282.

¹⁰ Kişilerin ilim veya kamusal görev anlamında öncü bir aileden gelip gelmediği, hangi mezhebe mensup olduğu ve hangi beldeye yetiştiği gibi sorulara anlatımda verilen açık bilgiler kadar -her ne kadar üç dört nesil geriye gidildiğinde seçerelerin kurgusal olabildiğine dair görüşler varsa da (Humphreys, *İslâm Tarihi Metodolojisi*, 275) nisbeler de cevap verebilirler. Nisbelerin vaad ettikleri hakkında yapılmış bir çalışma için bk. M. Enes Topgöl, "Erken Dönem İslam Tarihi'nde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 22/42 (2017), 1-33.

¹¹ Humphreys, *İslâm Tarihi Metodolojisi*, 270-299.

¹² Bulliet, "A quantitative approach to medieval Muslim biographical dictionaries", 195-211.

ticaret durumunu ve refah seviyesini dolaylı biçimde yansıtmaktadır.¹³ Marica Hermansen¹⁴ ve Wadād al-Qādī'nin¹⁵ biyografi kitaplarına ve bu kitapların hangi problemlere ışık tutabileceğine dair ufuk açıcı görüşlerini dile getirdikleri çalışmalar ise daha teorik düzeydedir.

Biyografi, tabakât ile umumî veya şehir tarihi kitaplarının özellikle hadis ilmi alanında sağlayabileceği katkılarla ilgili de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Aslan'ın *Tabakât Kitapları ve Hadis İlimine Sağladıkları Faydalar* adlı makalesi¹⁶ bu yönde yapılan çalışmalardan birisidir. Teorik açıdan bilgiler içeren makalede bu teorik bilgilerin görülebileceği herhangi bir uygulama yapılmamıştır.

Şehir tarihi kitaplarının hadis tarihinin çeşitli yönlerine ışık tutabilecek potansiyele sahip olduğunu hatırlatan bir diğer çalışma, Salahattin Polat tarafından yapılmıştır. Polat, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (öl. 405/1014) *Târîh-i Nîşâbûr* adlı eserinin *Müntehab* isimli tekmlisinden yola çıkarak, bu eserin hadis tarihi alanında neler söylediği üzerinde durmaktadır. Polat, tebliğinde hadisçiler tarafından yazılmış şehir tarihine dair kitapların potansiyeli geniş, veri tabanı niteliğinde bâkir kaynaklar olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷

Doğrudan hadis alanında yazılmamış farklı türlerdeki kitaplardan elde edilen bilgilerle hadis tarihine dair inşalarda bulunmak çok parçalı bir yapbozun bir parçasını teşkil etmektedir. Yapbozun parçalarının tamamlanması için, mümkün olduğunca çok eserin hadis tarihi açısından çeşitli parametreler üzerinden incelenmesi gereklidir. Çalışmamız, hadis alanında yazılmamış eserlerden yola çıkılarak hadis tarihini inşa etmek yönündeki çabaya eklenmiş mütevazi bir katkıdır.

Bu çalışma, Memlükler döneminin önemli Hanefî fakîh ve muhaddislerinden Bedreddin Aynî¹⁸ (öl. 855/1451) tarafından kaleme alınan *'İkdü'l-cümân fi târîhi ehli'z-zamân*¹⁹ adlı umumî tarih kitabındaki anlatımlardan istifadeyle, hadis ilminin Memlükler dönemindeki durumuna dair bir portre çizmeyi amaçlamaktadır. Memlükler dönemi hadis ilmi açısından değerli ve zengin bir dönem olmasına rağmen, Aynî, *'İkdü'l-cümân*'da hadis ilmindeki gelişmelere ayrıntılı olarak yer vermemektedir. Bunda, eserin daha çok genel tarih alanında ele alınmış olması etkilidir. Çalışmada hadis ilmiyle ve muhaddislerle ilgili sarîh ya da satır arası bilgilerin bulunabileceği kısımlar genellikle *Zikru men tüvüffiye fiha mine'l a'yân* başlıklı kısımlardır. Aynî, her yılla ilgili tarihî, siyasî ve sosyal nitelikli olayları zikretmesinin ardından *Zikru men tüvüvviye fiha mine'l a'yân* başlıkları altında, o yıl vefat eden a'yân denilen kişilere²⁰ ve bu kişilerin ilmî, siyasî ya da sosyal hayatlarındaki durumlarına yer verir. 'Ulemâ da a'yân arasında sayılarak haklarında bilgi verilen gruplardandır. Bu bölümlerde yer alan isimler hakkında, söz konusu başlığın dışındaki kısımlarda da bilgiler verilmektedir.²¹

¹³ Bulliet, "A quantitative approach to medieval Muslim biographical dictionaries", 198.

¹⁴ Hermansen, "Survey article", 163-182.

¹⁵ Wadad Al-Qadi, "Biographical dictionaries as the scholars' alternative history of the Muslim community", *Organizing Knowledge* (Brill, 2006), 23-75.

¹⁶ Aslan, "Tabakât Kitapları ve Hadis İlimine Sağladıkları Faydalar", 269-290.

¹⁷ Selahattin Polat, "Selçuklular Dönemi Nisabur ve Çevresinde Hadis Tarihi İle İlgili Önemli Bir Kaynak" (Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2013), 172.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Osman Koçkuzu, "Aynî, Bedreddin", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991); İsmail Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlükler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997).

¹⁹ *'İkdü'l-cümân*, Aynî ve kardeşi Şihâbüddin Ahmed tarafından *Târîh-ü's-Şihâbi* adıyla 8 cilt halinde ihtisâr edilmiştir. Daha sonra bu 8 cilt Aynî tarafından 3 cilt halinde *Târîhul-Bedri fi evsâfi ehli'l-asr* ismiyle ihtisâr edilmiştir. Koçkuzu, "Aynî, Bedreddin", 272. *'İkdü'l-cümân*, Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın kurduğu ve içinde Çelebizâde Âsım Efendi, Seyyid Vehbî ve Nedîm gibi âlim ve şairlerin bulunduğu bir heyet tarafından, bazı kısımları atlanarak, Türkçe'ye çevirilmiştir. Sâlim Ayduz, "Lale Devri'nde yapılan ilmî faaliyetler", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 3 (1997), 152.

Eserin orjinalinde toplam kaç cilt olduğu konusunda ihtilaflar vardır. Kehhâle, cilt sayısını 19 olarak vermektedir. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye* (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1993), 12/150. Eserin yazmalarından yola çıkarak cilt sayısı ile ilgili farklı iddiaların da değerlendirildiği bir çalışma için bk. Nobutaka Nakamachi, "Al-Aynî's Cronicles as a Source for The Bahri Mamluk Period", *The Society for Near Eastern Studies in Japan* XL (2005).

²⁰ Özcan Mert, "Âyan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 4/195.

²¹ Ebû Muhammed Aynî, *'İkdü'l-cümân fi târîhi ehli'z-zamân* (Kâhire: Dârü'l-kütüb ve'l-vesâikü'l-kavmiyye, 2009), 1/175, 185.

‘İkdü’l-cümân üzerinden hadis ilmine dair çıkarımlarda bulunmak için, söz konusu eser, elektronik ortamda hadis tarihine îmâda bulunduğu düşünülen belli anahtar kelimeler açısından taranmıştır. Ayrıca Memlûkler dönemi hadis çalışmalarına dair içerdiği îmâlâr ve bilgiler açısından eser geleneksel usulle de baştan sona gözden geçirilmiştir. Çalışmamız, ‘İkdü’l-cümân’ın Bahrî Memlûkler’in hüküm sürdüğü zaman dilimi içerisindeki 648-707 (1250-1307) yılları arasını kapsayan ve Muhammed Muhammed Emîn tarafından dört cilt halinde tahkik edilmiş²² olan kısmı ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada elde edilen veriler, tarih kitaplarının sağladığı yukarıda zikredilen üç bilgi katmanı açısından da zaman zaman değerlendirilmiştir.

1. ‘İkdü’l-cümân’da İlim Hayatı ve Hadis İlimi

İslam eğitim tarihinde kurumsallaşma, Nizâmîyye medreseleri ile başlamıştır. Bununla birlikte Memlûkler döneminde açılan eğitim müesseselerinin kurumsallaşma noktasında önemli katkıları vardır. ‘İkdü’l-cümân’da, dönemin eğitim hayatıyla ilgili de bilgi bulmak mümkündür. Buna görevler, kütüphaneler, türbeler, ribâtlar, meşhedler, zâviyeler, hankahlar, camiler, medreseler ve dârü’l-hadisler bu dönemde eğitim yapılan kurumlardır. Kurumsal eğitim mekanları olarak ise medrese ve dârü’l-hadisler öne çıkmaktadır.

Dönem itibarıyla vakıf kültürünün yaygınlığı görülmektedir. Aynî, ‘İkdü’l-cümân’da dârü’l-hadis, medrese, hankah ve kütüphane gibi kurumlar ile kitaplarını vakfeden isimlere²³ yer vermektedir. Mesela Ahmed b. Muhammed’in (öl. 696/1296) Dımaşk’ta Sâmiriyye Dârü’l-hadis’i ile birlikte bir de hankah vakfettiği ifade edilmektedir.²⁴ Evler de bu kapsamda dârü’l-hadis, medrese veya hankah olarak kullanılmak üzere vakfedilebilmektedir.²⁵ Bu açıdan derslerin yapıldığı, halkaların buluştuğu ve imlâ meclislerinin kurulduğu ortamlar olan evler, ilim kurumlarının nüveleri olarak görülebilir.²⁶ Mizzî’nin, Dımaşk’taki Eşrefiyye Dârü’l-hadis’ine geçmeden önce vakfedilen bir evde ders verdiği bilgisi²⁷ evlerin bu işlevini teyit etmektedir.

Vakfedilen evler, çoğunlukla vâkıfın ismiyle anılmaktadır. Mesela, kendisi de hadisle meşgul bir isim olan Nefisüddin Ebû’l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed el-Harrânî (öl. 696/1296) evini dârü’l-hadis olarak bağışlayanlardandır. Dımaşk’taki bu dârü’l-hadis daha sonra en-Neffse/Nefisiyye olarak anılacaktır.²⁸ Yine benzer şekilde İsmâîl b. Hâmid el-Kavî’nin (öl. 653/1255) vakfettiği ve naasının defnedildiği ev, Kavsiyye Dârü’l-hadis’i olarak bilinmektedir.²⁹ Vakfiyelerde kimi zaman ayrıntılı şartların koşulduğu görülmektedir. Mesela Dımaşk’taki Kaymeriyye Medresesi’nin vâkıfı, kurumda Şemsüddîn Ali b. Muhammed eş-Şehrezûrî’nin (öl. 690/1291) ve sonrasında da onun zürriyetinden gelenlerin hocalık yapmasını şart koşturmuşur.³⁰ Vakıf müesseselerinde ve bu vesileyle de medreselerin kuruluşu konusunda özellikle Eyyûbîler döneminde hanımların da etkili olduğu bilinmektedir.³¹ Bu etkinin, Memlûkler döneminde de devam ettiği bilinmekle birlikte, en azından Aynî’nin bu eserindeki anlatımında görünür halde değildir.

Kütüphaneler de dönemin eğitim kurumları arasında görülür. Kütüphanelerin hadis ilmi açısından önemi, hadis alanında yazılmış kitapları içermesi nedeniyle. Aynî, İranlı mütekellim Nasîrüddîn et-Tûsî’den (öl. 672/1274) bahsederken onun kurduğu

²² Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Tomar, “‘İkdü’l-cümân”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000). Bu dört cildin yayınlanmasından sonraki dönemlerde, 708 yılından itibaren devam eden yılları kapsayan bir cilt daha Muhammed Muhammed Emîn tarafından neşredilmişse de, bu cilt çalışmamız kapsamında değildir.

²³ Aynî, muhaddislere vakfedilen bazı evlerden bahsederken, hadisçi yönünün etkisiyle, vâkıfların hadis ilmi açısından durumlarına da yer vermektedir. Mesela Aynî, evini muhaddislere vakfeden en-Necîb Ebû’l-Feth Nasrullah Muzaffer b. Ebî Tâlib Akil b. Hamze Necîbüddîn ibnû Şukayşek’nın yalancı olduğu bilgisini Ebû Şâme’den naklen aktarır. Aynî, ‘İkdü’l-cümân, 1/93.

²⁴ Aynî, ‘İkdü’l-cümân, 3/370-371.

²⁵ Aynî, ‘İkdü’l-cümân, 1/93; 3/369, 373.

²⁶ Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahiresi’nde Bilginin İtikali : İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*. (İstanbul : Klasik Yayınları, 2015), 62.

²⁷ Aynî, ‘İkdü’l-cümân, 1/193.

²⁸ Aynî, ‘İkdü’l-cümân, 3/373.

²⁹ Aynî, ‘İkdü’l-cümân, 1/111.

³⁰ Aynî, ‘İkdü’l-cümân, 2/170.

³¹ Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk’ında Ulemâ ve Medrese (1154-1260)* (İstanbul: Klasik, 2007), 118.

Merâğa Rasathanesi'ni muhaddislere ait eserlerin bulunduğu bir yer olarak zikretmektedir. Muhtemelen, bu durum rasathane içinde var olduğu bilinen kütüphane ile ilgilidir.³²

Türbeler de zaman zaman hadisçilerin ders verdiği eğitim kurumlarıdır. Aynî, Muhammed b. Ahmed el-Bekrî'nin (öl. 685/1286) İmâdüddin İsmâîl Ebû'l-Ceyş b. el-Melikü'l-Âdil Ebî Bekr b. Eyyûb (öl. 648/1250) tarafından vakfedilen³³ ve Dımaşk'ta bulunan Ümmü's-Sâlih Türbesi'nde hadis meşihatlığı yaptığını belirtmektedir.³⁴

İkdü'l-Cümân'da dönemin ribâtlarının kuruluşları hakkında çeşitli bilgiler verilir.³⁵ Ayrıca Nâsiriyye ve Mâlikiyye ribâtlarında görev yapan Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Bekrî (öl. 685/1286) örneğinde olduğu gibi, bu ribâtlarda hocalık yapan hadis alanındaki meşhur isimler de eserde kaydedilir.³⁶

Bilindiği gibi meşhedler de zaman zaman hadis ilimlerine dair eserlerin okutulduğu eğitim kurumlarıdır. *İkdü'l-Cümân*'da meşhedlerde hadis alanında ilgisi ve bilgisi olan Abdülmelik b. Abdüsselâm b el-Lamğânî³⁷ ve Muhammed b. Mahmud el-Kûfî (öl. 688/1289)³⁸ gibi isimlerin ders verdiği dair bilgiler görülür.

İkdü'l-Cümân aynı zamanda dönemin zâviyeleri ve buraların kurucuları³⁹ hakkında da bilgiler içerir. Tâlibü'r-Râfî (öl. 683/1284) zâviyesi⁴⁰ örneğinde olduğu gibi kimi zâviyelerin ismi açık biçimde zikredilir. Sâlih Ebû Abdullah Muhammed b. Ali'nin⁴¹ (öl. 670/1271) Sâriye'deki ve Necmüddîn Yahyâ b. Abdülvehhâb el-Lübûdî'nin (öl. 670/1271) el-Halîl yakınlarındaki zâviyesi gibi⁴² bazı zâviyelerin isimlerine ise yer verilmeden yalnızca bulunduğu mekanlara işaret edilir.

Hankahlar da hadisle ilgilenen isimlerin hocalık yaptığı diğer kurumlardandır. Aynî, hadis alanında temayüz etmiş Kâdilkudât Şemsüddîn Ebû Bekr Muhammed b. eş-Şeyh İmâdüddin b. Ebî İshak el-Makdisî'nin (öl. 676/1277) Saîdü's-Süedâ hankahında meşihatlığa getirildiğini ifade etmektedir.⁴³

Dârü'l-hadisler, *İkdü'l-cümân*'da yer alan en önemli eğitim kurumlarıdır.⁴⁴ Mansûriyye (684/1286), Zâhiriyye (622/1264), Kâmilîyye (621/1224), Nefîsiyye (696/1297), Sükkeriyye (674/1275) ve Eşrefiyye (630/1233) dârü'l-hadisleri Aynî

³² Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/125.

³³ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 1/47.

³⁴ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/355.

³⁵ Mesela Aynî Sultan Melikü'n-Nâsir Yusuf'un Kasyun dağına bir ribât kurmayı emrettiğinden bahsedilmektedir. Aynî, *İkdü'l-cümân*, 1/122. Yine mesela Ahmed b. es-Sâhib Bahâuddin Ebi'l Hasen Ali b. el-Kadi'nin (öl. 672/1273) Mısır'da bir ribât kurduğu, dünyevî mansıplara bağlı olmadığı ve yalnızlığı sevdiği aktarılmaktadır. Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/126.

³⁶ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/354.

³⁷ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 1/45.

³⁸ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/387.

³⁹ Ebû Bekir ed-Dîneverî'nin (öl. 661/1262) Dımaşk'taki zâviyesi gibi. Bk. Aynî, *İkdü'l-cümân*, 1/368.

⁴⁰ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/335.

⁴¹ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/97.

⁴² Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/98.

⁴³ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/193.

⁴⁴ Dârü'l-hadisler, dönem itibarıyla sadece ilmi faaliyetler için kullanılmamaktadır. Mesela kimi şahısların (özellikle de dârü'l-hadisleri inşa ettiren kişilerin) vefat ettiklerinde bu yerlerin yakınlarına/bahçesine/çevresine gömüldüğü görülmektedir. Aynî, *İkdü'l-cümân*, 3/15, 475; 2/88.

tarafından eserde zikredilmektedir.⁴⁵ Aynî, bu dârü’l-hadislerde ders vermiş hocaların⁴⁶ ve ders almış⁴⁷ öğrencilerin kayıtlarına da zaman zaman yer vermektedir.

‘İkdü’l-cümân’da çok sayıda medrese ismi geçmektedir. Nûriyye, Reyhânîyye, Zâhiriyye, Hâtûniyye, Kutbiyye, Devle’iyye, Fethiyye, Revâhiyye, Şâmiyye Berrânîyye, Mâziyye, Kaymeriyye, Azrâviyye, Mesrûriyye, Galiciyye, Âdiliyye, İzziyye, Fethiyye, Sadriyye, Cevziyye, Kılıcıyye, Yağmuriyye, Nâsriyye, İkbâliyye, Felekiyye, Rukniyye, Mukaddimiyye, Azîziyye, Mesrûriyye, Demmâğiyye, Şibliyye ve Müstansırıyye Aynî tarafından ismi çeşitli vesilelerle zikredilen medreselerdir. Bu medreselerin bazısında tek mezhebe göre bazılarında ise dört mezhebe uygun eğitimler verilmektedir. Bu medreselerden büyük bir kısmı Zengî ve Eyyûbîler döneminden kalma iken⁴⁸ bir kısım kurumlar yeni inşa edilmiştir. Bu dönemde, külliye tarzı medreselerin bir parçası olan camiler de görülmektedir.⁴⁹

‘İkdü’l-cümân, medreselerde görev yapan isimlerle ilgili de zengin bir kaynak teşkil etmektedir. Mesela Sultan el-Melikü’z-Zâhir Baybars’ın Kâhire’de inşa ettirdiği Zâhiriyye Medresesi’nde Şâfiî ve Hanefî fikhî tedrisi için belli kişilerin görevlendirildiği ifade edildikten sonra, hadis hocalığına da Şerefüddîn ed-Dimyâtî’nin (öl. 705/1306) göreve getirildiği kaydedilmektedir.⁵⁰ Yine Aynî’nin kaydettiğine göre Takiyyuddin el-Vâsitî (öl. 692/1292) ömrünün sonlarında Zâhiriyye medresesine hadis hocası olmuştur.⁵¹ ‘İkdü’l-cümân’da, ders verenler *درس* fiiliyle veya *مدرس* sıfatıyla ele alınırken⁵² bazı kişiler için *شيخ* sıfatı kullanılmıştır.⁵³ Çalışmada dârü’l-hadislerde yöneticilik yapan isimlere de yer verilir.⁵⁴ Aynî’nin verdiği bilgilerden yola çıkarak medreselerde fikh dışındaki ilimlerin okutulduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte dönem içinde yapılmış medreselerin mezhep merkezli tasnifleri, bu mekanların fikhın ön planda olduğu mekanlar şeklinde tasavvur edildiğini göstermektedir.⁵⁵

‘İkdü’l-cümân’da kimi zaman kişilerin görev yaptığı medreselerle ilgili ayrıntılı bilgi verilirken kimi zaman sadece söz konusu kişinin birçok medresede görev yaptığı ifade edilmektedir.⁵⁶ Bazen bir müderrisin birden fazla medresede görevli olabileceği, bazen nâibinin bir müderris yerine medresede görev yaptığı görülür. Ayrıca medreselerde görevli isimler sadece medreselerde eğitim vermemişlerdir: Nitekim bu dönemde Sıbt İbnü’l-Cevzî (ö. 654/1256) örneğinde görülebileceği gibi, Dımaşk’ta bir medresede mansıb sahibi olan ulema arasında medrese dışında da ders veren çok sayıda âlimin bulunduğu görülmektedir.⁵⁷

⁴⁵ Bunlar içerisinde en ayrıntılı ele alınan Kâmilîyye Dârulhadisi’dir.

⁴⁶ Ebû Şâme el-Makdisî, İbnü’l-Kastallânî, Abdurrahmân b. Yusuf b. Muhammed el-Ba’lebekkî, İbn Asâkir diye bilinen Ebü’l-Hasen Abdülvehhâb b. eş-Şeyh Ebi’l-Berekât el-Hasen, Şerefüddîn Ebû’t-Tahir Muhammed b. El-Hâfız Ebü’l-Hattab Ömer b. Dıhye, Ebû’z-Zafer Yusuf b. el-Hasen b. Bekkâr, Muhammed Abdülmün’im b. Ali b. Nasr b. Mansûr b. Hibetullah en-Nümeyrî el-Harrânî, Takiyyuddin İbn Teymiyye; Şihâbuddin eş-Şeyh Mecdüddin Yusuf b. Muhammed b. Abdullah el-Mısrî zikredilen bu isimlerdendir. Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 2/13, 52, 108, 125, 313, 356, 364, 389.

⁴⁷ Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 2/95.

⁴⁸ Yılmaz, Zengî ve Eyyûbî döneminde kurulmuş medrese sayısını 64 olarak tespit etmiştir. Yine Yılmaz’ın tespitine göre bu medreselerin çoğu (28) Şâfiî, ve Hanefî (25) dir. Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk’ında Ulemâ ve Medrese (1154-1260)*, 73. Zâhiriyye, Şâmiyye Berânîyye, Devle’iyye, Âdiliyye, Revâhiyye Mesrûriyye, Nâsriyye (Şâfiî); Hâtuniyye, Kaymaziyye, Fethiyye (Hanefî) ve Azrâviyye (Şâfiî-Hanefî) medreseleri Eyyûbîler döneminden kalan medreselerdendir.

⁴⁹ Memlûkler döneminde camilerin yüksek öğretim müessesesi oluşu ile ilgili olarak bk. Hatim Mahamid - Harun Yılmaz, “Memlûkler Dönemi Suriye’de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2011), 253-274. Ayrıca Memlûkler döneminde külliye cami tipinin teşekkülünün İbn Tolun Camii üzerinden okunduğu bir çalışma için bk. Muhammed Enes Midilli, “Memlûkler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulemâya Sunduğu Mansıplar”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 44 (2020), 37-73.

⁵⁰ Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 1/382.

⁵¹ Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 3/194.

⁵² Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 2/15, 151, 169, 344; 4/93, 104.

⁵³ Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 3/379.

⁵⁴ Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 1/390.

⁵⁵ Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk’ında Ulemâ ve Medrese (1154-1260)*, 67.

⁵⁶ Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 2/66.

⁵⁷ Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 1/132.

Aynî, zaman zaman kurumlarda hangi hocanın kimin yerine atandığına dair de bilgiler vermektedir. Mesela Şeyh Şerefuddin Fezârî, Zâhiriyye Dârü'l-hadisî'nde, Şeyh Şerefuddin en-Nâsîh'in yerine görevlendirilmiştir.⁵⁸ Şeyh İzzüddîn Fârisî (öl. 694/1294), Zâhiriyye Dârü'l-hadisî'nde Fahrüddîn İbnü'l-Kercî'den ve yine aynı yıl Dimaşk'ta Necîbiyye medresesinde İbn Hallikân'dan (öl. 681/1282) sonra ders vermiştir.⁵⁹

Aynî, eğitim kurumlarıyla ilgili birçok ilginç ayrıntıya da yer vermektedir. Mesela Aynî'nin eğitim kurumlarında çıkan yangınlardan bahsettiği görülür. 699 yılında Melikü'l-Eşref Musa b. Ebû Bekr b. Eyyüb'ün kurduğu Eşrefiyye Dârü'l-hadisî'nin, Nüreddin Zengî tarafından kurulan Nûriyye Dârü'l-hadisî'nin,⁶⁰ Melikü'l-Âdil Ebû Bekr b. Eyyüb'ün kızı Zehra Hatun'un kurduğu Âdiliyye Suğrâ Medresesi'nin ve Kaymeriyye'nin yandığı anlatılmaktadır.⁶¹ Aynı zamanda bu yangınların sonuçlarının nasıl silinmeye çalışıldığına dair de ayrıntılar mevcuttur. Mesela Gâzân Han (1295-1304) zamanında yanan Eşrefiyye Dârü'l-hadisî'ni Zeynüddin Ebû Muhammed Abdullah b. Mervân el-Fârîkî'nin⁶² (öl. 703/1303) ihya ettiğinden bahsedilmektedir.

'İkdü'l-cümân, hadis tarihi açısından da ilginç bilgilere ev sahipliği yapmaktadır. Aynî'nin hadislerle ilgili bilgileri hakkında verdiği bilgilerden, dönemin eğitim-öğretim ve kültür hayatına dair çeşitli ipuçları görmek mümkündür. Mesela Aynî muhaddis olarak nitelediği Muhammed b. Dâvûd b. Yâkut es-Sârimî'den (öl. 660/1261) bahsederken, çok kitap yazan ve kitaplarını da ödünç veren bir kişi olduğunu söylemektedir.⁶³ Aynî'nin anlatımına bakıldığı zaman hadis alanında iyi olan kimi isimlerin yazı konusunda da mâhir olduğu görülmektedir.⁶⁴ Aynî, bazı muhaddislerin hızlı yazı yazdıklarını söylemektedir.⁶⁵

'İkdü'l-cümân'da kimi şahıslar için, ilmî açıdan önemli ailelerde ve evlerde yetiştikleri vurgusu yapılır. "O, ilim ehli bir aileye mensuptur." (هو من بيت العلم)⁶⁶ ve benzeri⁶⁷ şekillerdeki kalıplarla ifadesini bulan bu vurgular, kişilerin yetiştiği aile ortamının eğitimleri açısından sağladığı katkıya dikkat çekmektedir. Bu vurgular, kimi zaman hadis ilmine has şekildedir. "Evi, ilim ve hadis ile maruftur" (وهو من ذوي البيوتات المشهورة بالفقه والحديث)⁶⁸ "O, fıkıh, hadis ve liderlik ile maruf meşhur evlerdendir" (من بيت العلم والحديث)⁶⁹ ve "O, takvâ ehli ve hadisçiler yetiştirmiş bir aileye mensuptur" (من بيت العلم والحديث)⁷⁰ gibi ifadeler,⁷¹ ilim geleneğinin aile içinde nesilden nesile aktarıldığını göstermektedir. Yine zaman zaman kullanılan "O, hadisçiler yetiştirmiş bir aileye mensuptur" (وهو من بيت الحديث)⁷² şeklindeki ifade söz konusu kişinin, babasının, dedesinin ve dedesinin babasının tahdîste bulunduğu şeklinde anlaşılabilir. Hadis tahdîsinin yapıldığı bir evde yetişmenin bir diğer önemli yönü, çocuk yaşta alınan icâzetlerin

⁵⁸ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/260.

⁵⁹ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/86.

⁶⁰ Sonraki dönemlerde bu medreseye İmâdiyye adı verilmiştir. Yılmaz, Zengî ve Eyyübî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260), 73. Aynî ise bu isimlendirme yerine Nûriyye isimlendirmesini tercih etmektedir.

⁶¹ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/37.

⁶² Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/326.

⁶³ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/343.

⁶⁴ Mesela bk. Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/169; 3/328.

⁶⁵ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/65.

⁶⁶ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/274.

⁶⁷ Kullanılan diğer ifadeler şunlardır: (وبينه مشهور بالعلم) Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/173. (كان من بيت علم ورتاسة) Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/389. (وبينه معروف بالعلم) Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/107. (والخطابة والرتاسة) Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/107. (من بيت العلم والقضاء) Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/56; Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/114. (من بيت الفقه والرتاسة) Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/108. (من بيت الامارة والفضيلة) Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/114.

⁶⁸ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/196.

⁶⁹ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/15.

⁷⁰ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/371.

⁷¹ Bu ifade benzer dönemdeki birçok çalışmada yer almaktadır. Örnekler için bk. Polat, "Selçuklular Dönemi Nisabur ve Çevresinde Hadis Tarihi ile İlgili Önemli Bir Kaynak", 165.

⁷² Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/431; 2/107, 109.

âli hadis rivayeti noktasında sağladığı avantajdır.⁷³ Ailelerle ilgili yapılan bütün bu vurgular, dönem itibarıyla ulema ailelerinin de yaygın olduğu şeklinde yorumlanabilir.

'İkdü'l-cümân'da zikredilen ve hadisle ilgilenmiş isimlerin doğdukları ve öldükleri şehirleri incelemek, hadis ilmi ve âlimleri açısından önemli olan merkezlerle ilgili yorum yapma imkânı sunar. Hadisle ilgilenen isimlerin doğum yerleri incelendiğinde, en çok muhaddisin doğduğu ve yaşadığı şehirlerin Dımaşk ve Kâhire olduğu görülür. En çok muhaddisin vefat ettiği şehirler de - beklendiği üzere- Dımaşk ve Kâhire'dir. Bu durum, Kâhire'nin ve Dımaşk'ın dönemin ilmî açıdan ve bilgi nakli açısından canlı yapısının bir neticesidir. Bu şehirler dışında, Irak (Bağdat, Musul, Vâsıt, Rusâfe), İspanya (Ğarrâf, Kurtuba, Şerîş), İran (Bürücerd, Salâh, Erbil, Eberkûh), Mısır (İskenderiyye, Karâfe, Mahalle), Hama, Ba'lebek, Buhara, Nevâ, Sâlihiyye, Meyyâfârikîn (Silvan) ve Harran râvilerin doğduğu ifade edilen bölge ve şehirler arasındadır. Mısır ve Halep'te doğan birçok ismin vefat ettiği yerler ise, doğdukları yerlerden farklıdır. Bu durum onların ilmî, siyasî, ekonomik veya askerî bir nedenle farklı bölgelere göç etmeleri ile açıklanabilir.

Aynî, 'İkdü'l-cümân'da zaman zaman hadis rivâyet yöntemlerine atıfta bulunmaktadır. Zikredilen yöntemler rivâyet, semâ, icâzet ve kıraat yöntemleridir. İmam Zâhid Takıyyuddin Abdurrahmân b. Ebi'l-Fehm el-Yeldânî için kullanılan "مشغلا بالحديث سماعا" (Hadisle semâ ve kitâbet yönleriyle meşguldür) ifadelerindeki gibi⁷⁴ kimi zaman birden çok yöntemin bir arada dile getirildiği görülür.

Semâ ve rivâyet ifadeleri "وله سماع ورواية (Semâsı ve rivâyeti vardır),⁷⁵ له طبقة عالية في السماع الحديث (Hadis ilminde yüksek bir mevkededir/otoritedir).⁷⁶ örneklerinde görüldüğü gibi farklı terkiplerle de kullanılmıştır. Kimi kişilerin hadis rivâyeti konusunda bilinen isimler olduğunu vurgulamak için "وكان فاضلا حسن المعرفة برواية الحديث" gibi⁷⁷ çeşitli ifadeler kullanılmıştır.

Aynî, zaman zaman hadis talebi, yazımı ve okuması konusunda meşhur olan isimlere de vurgu yapmaktadır.⁷⁸ Ayrıca Cemâlüddîn Abdülvâhid b. Kesîr b. Zırğâm'ın⁷⁹ (öl. 696/1296) Sehâvî'ye hadis okuduğunu (قرأ عليه) ifade etmesi gibi, rivâyet yöntemlerine çeşitli lafızlarla yer vermektedir.

Aynî, hoca-talebe ilişkilerine de yer vermektedir. Kimi zaman hocalarından öğrencilere kitap aktarımlarına dair ayrıntılı bilgi görülebilir. Mesela Fethüddîn Abdülmelik b. Melik es-Sâlih Ebi'l-Hasen İsmâîl b. el-Melik el-Âdil'in (öl. 683/1284) Yahyâ b. Bükeyr'in İmam Mâlik'ten kıraat yoluyla aldığı *Muvatta'*ı Mükrim b. Ebi's-Sakar'dan rivâyet ettiği ifade edilmektedir.⁸⁰ Yine Gıyâsüddin Muhammed b. el-Melik es-Sâid Mâinüddin'in (öl. 693/1293) Buhârî'nin *Sahîh*'ini rivâyet ettiği,⁸¹ Cemâlüddîn Ebû Muhammed Abdurrahîm b. Ömer'in (öl. 699/1299) *Câmiu'l-Usûl*'ü İbnü'l-Esir'in öğrencilerinden aktardığı,⁸² Fâzıl Tâcuddin Muhammed b. es-Sâhib'in (öl. ۷۰۷/1307) Zühli'nin *Cüz*'ünü Sibt es-Selefi ve Şerif el-Müzeynî'den işittiği⁸³ ifade edilmektedir.

Aynî, hadis rivâyetinde bulunan isimlere "وي" fiiliyle atıfta bulunur. Kimi zaman kişiden oğlunun rivâyette bulunduğu yahut da râvinin babasından (veya amcası gibi başka bir yakınından) işittiği gibi rivâyet konusundaki akrabalık ilişkileri vurgulanmıştır.⁸⁴

⁷³ Ulemâ aileleri ve hadis tarihi açısından önemi ile ilgili olarak bk. Özkan, *Mamlûklerin son asrında hadis*, 103 ve devamı.

⁷⁴ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 1/159.

⁷⁵ İmâdüddîn Abdülazîz b. Muhammed el-Ensârî ed-Dimeşkî (öl. 674/1275) örneği için bk. Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/151.

⁷⁶ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 3/418.

⁷⁷ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 1/412.

⁷⁸ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 4/370.

⁷⁹ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 3/369.

⁸⁰ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/335.

⁸¹ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 3/254.

⁸² Aynî, *İkdü'l-cümân*, 4/93.

⁸³ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 4/475.

⁸⁴ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 1/339; 2/170; 4/374.

Aynî, birçok yerde mücerred şekilde سمع tabirini kullanmıştır. Bununla birlikte kelimenin hadis kelimesiyle birlikte (سمع الحديث) şeklinde kullanıldığı yerler de mevcuttur.⁸⁵ Kimi yerlerde şahsın çok hadis işittiği vurgulanır.⁸⁶ Bazı yerlerde de kişinin سمع ifadelerle çok hadis işitmesinin yanında çokça hadis rivâyetinde bulunduğu da ifade edilir. Bu durum,⁸⁸ ve benzeri⁸⁷ الكثير وحدث râvilerden bir kısmının yalnızca dinleyici, bir diğer kısmının ise hem dinleyici hem aktarıcı pozisyonda oluşuna işaret eder.

Aynî, ele aldığı kişilerin hangi hocalardan ders aldığına da yer verir.⁸⁹ Mesela İbn Ravâha, Ashâbu'l-Bûsirî, Ashâbu Huşûî,⁹⁰ İbn Habbaz, Dimyâtî, İbnü'l-Attâr,⁹¹ Sıbt es-Silefî,⁹² Kindî,⁹³ İbn Hûristânî,⁹⁴ el-Fahr b. Asâkir,⁹⁵ Cemâl el-Askalânî,⁹⁶ İbn Abdiddâim, İbnü'l-Bürhân,⁹⁷ Muvaffakuddîn b. Kudâme,⁹⁸ İbnü'l-Leysî, İbnü'l-Cümeyzî,⁹⁹ Ebû'n-Nasr eş-Şirâzî, el-Fahr el-Erbilî,¹⁰⁰ Muhammed b. el-Hasen, Ali b. Yusuf el-Hamâmî¹⁰¹ Osman b. Avf,¹⁰² Zekiyüddin Münzirî,¹⁰³ Ebû Hafs Amr b. Taberzed¹⁰⁴ ve Müeyyid et-Tûsî¹⁰⁵ dönemin muhaddislerindedir. Bazı kişilerin, mühim isimlerin öğrencilerinden aktarımda buldukları dile getirilir. Kimi zaman bazı öğrencilerin küçüklüğünde kimlerden işitmiş olduğu belirtilmiştir. Bu belirtilen isimlerin yine diğerlerinde olduğu gibi dönemlerinin tanınmış isimleri olduğu görülür.¹⁰⁶ Tüm bu durumlarda, hoca-talebe arasındaki ilişkinin hem hadis ilmi için hem de dönemin ilim anlayışı için önemi görülebilir.

'İkdü'l-cümân'da belli bölgedeki kişilerden gerçekleşen rivâyet/semâ faaliyetleri de dile getirilmektedir. Mesela Bahâuddin Eyyûb b. Ebî Bekr'in (öl. 669/1270) Bağdatlılardan rivâyette bulunduğu belirtilmiştir.¹⁰⁷

'İkdü'l-cümân'da bazı râvilerin tanınan muhaddislerden en son rivâyette bulunmuş oldukları vurgulanır. Mesela Necmüddîn Ebü'l-Feth Yusuf eş-Şeybânî'nin¹⁰⁸ (öl. 690/1291) el-Hazir b. Kâmil, Zeyneb el-Kaysiyye ve Abdurrahmân b. en-Nesîm'den en son hadis rivâyet eden isim olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁹ Bir kişiden en son rivâyette bulunmuş olmanın önemli görülmesinin nedeni, bu

⁸⁵ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/135, 193, 260, 311, 344, 356, 387; 3/136, 323, 325, 387, 367.

⁸⁶ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/45, 74; 2/107, 123, 136, 169, 208, 311, 372, 390; 3/284, 328; 4./98, 200, 326, 413.

⁸⁷ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/367; 2/12, 36-37, 54-55, 85, 109, 125, 208; 4/91.

⁸⁸ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/57; 3/476.

⁸⁹ Mesela Aynî, Fethuddin Abdülmelik b. Melik'in İbnü'l-Leysî'den işittiğini belirtmektedir. Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/335.

⁹⁰ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/370.

⁹¹ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/143.

⁹² Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/373.

⁹³ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/66, 272, 430; 2/87, 109; 4/137.

⁹⁴ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/66, 87.

⁹⁵ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/170.

⁹⁶ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/371.

⁹⁷ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/149.

⁹⁸ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/343.

⁹⁹ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/374.

¹⁰⁰ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/376.

¹⁰¹ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/379.

¹⁰² Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/380.

¹⁰³ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/108.

¹⁰⁴ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/66, 87, 113, 193, 272; 4/137.

¹⁰⁵ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/114.

¹⁰⁶ Mesela Sehâvî, Kurtubî, İbn Mesleme gibi hocalardan küçüklüğünde işitmiş olan İbn Kalânsî için bk. Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/373.

¹⁰⁷ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/104.

¹⁰⁸ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/100.

¹⁰⁹ Bir kişiden en son rivâyette bulunan isim oluşlarına dair diğer vurgular için bk. Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/101.

durumun hocadan küçük yaşta rivâyette bulunmuş olmayı gerektirmesiyle ilişkilidir. Çünkü bir râvi ne kadar küçükken hocayı dinlerse o hocadan en son rivâyette bulunan kişi olma ihtimali artar. Bu da o kişi için âli isnad demektir ve kişinin ilerleyen yaşlarında kendisine rağbet edilen bir muhaddis olacağı anlamına gelmektedir.¹¹⁰

Aynî, bir şeyhten işittikleri noktasında infirâd etmiş râvilerle de kitabında yer vermiştir.¹¹¹ Kimi zaman bir râvinin hocasından icâzet alan tek kişi olmasına değinilmiştir.¹¹² Bu durumun önemli görülmesinin nedeni, infirâdın muhaddisi o bölgede söz konusu şeyhten icâzeti olan ve şeyhin âli isnadlarına sahip olan tek muhaddis haline getirmesidir. Bu ise, muhaddisin derslerine hem bulunduğu şehirden hem de şehir dışından birçok öğrenci gelmesine katkı sağlamaktadır.

Aynî, râvilerle icâzet veren kişileri de zaman zaman biyografilerde zikretmiştir. İbn Taberzed, İbn Sekîne ve Ahmed b. el-Hasen el-Âkuli, Abdurrahmân b. Abdullatif el-Bezzâz'a (öl. 696/1296) icâzet veren isimlerdir.¹¹³ Muhammed b. Muhammed el-Allâme Ebü'l-Fezâil ise Burhan en-Nesefî ve Abdullah b. eş-Şeyh Şerefuddin el-Ezraî'ye (öl. 673/1274) icâzet vermiştir.¹¹⁴ Dâvûd b. el-Melik el-Mücahid (öl. 692/1292), Müeyyid et-Tûsî'den icâzet almıştır.¹¹⁵ Kimi zaman kişilerin kimlerden icâzet aldığı belirtilmiş, kimi zaman ise icâzet aldıkları mutlak sığa ile -kimden icâzet alındığı vurgulanmadan- ifade edilmiştir.¹¹⁶ Bazı kişiler hakkında, icâzetle tahdîste bulunduğu zikredilmektedir. Amr b. el-Melik (öl. 671/1272) Ebû'r Ravh Abdülazîz Muhammed b. Herevî'den icâzet ile rivâyette bulunmuştur.¹¹⁷

İkdü'l-cümân'da râvilerin doğdukları, kaldıkları, uğradıkları, yerleştikleri ve öldükleri şehirlerle ilgili de ayrıntılı bir bilgi görmek mümkündür. Bazen râvilerin hadis için çok rihlede bulunduğu mutlak şekilde belirtilmiştir.¹¹⁸ Bazı râvilerin yolculuk ettikleri bölgeler ayrıntılı olarak da dile getirilmiştir.¹¹⁹ Kimi zaman, râvinin kimden hadis işittiği belirtilmeden hadis aldığı/öğrendiği bölgelerin isimlerine yer verilir.¹²⁰ Bazen ise belli bölgelerde veya şehirlerde kendisinden hadis işitilen râvi isimlerinin yani talebelerinin de belirtildiği görülmektedir.¹²¹

2. *İkdü'l-cümân*'da Farklı Râvi Grupları

İkdü'l-cümân'da kişilerin hadis ilmiyle meşgul oldukları çeşitli ifadelerle belirtilmektedir. *اعتني ب* veya *ب عني* fiili hadis kelimesiyle birlikte kişilerin hadis ilmiyle ilgilendiklerini belirtirken sık kullanılmaktadır.¹²² *مواظبا علي* ifadesi de yine Aynî tarafından (hadis) ilmine düşkünlük anlamında kullanılmaktadır. Bunlar dışında "Hadis rivâyeti ile meşguldü", "Hadis rivâyeti ile meşhûrdu", "Hadis rivâyetiyle ilgileniyordu" gibi ifadeler görülmektedir.¹²³

¹¹⁰ Berkey, *Ortaçağ Kahiresi'nde bilginin intikali*, 205-206. Ayrıca çocukların icâzeti ile ilgili bk. Mohammad Gharaibeh, "Brokerage and Interpersonal Relationships in Scholarly Networks. Ibn Hagar al-'Asqalani and His Early Academic", *Everything is on the Move: The Mamluk Empire as a Node in (Trans-) Regional Networks 7/* (2014), 234.

¹¹¹ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/65/109; 3/90; 4/149.

¹¹² Aynî, *İkdü'l-cümân*, 3/100.

¹¹³ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 3/379.

¹¹⁴ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/135.

¹¹⁵ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 3/198.

¹¹⁶ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/137.

¹¹⁷ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 2/111.

¹¹⁸ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 1/188; 3/290.

¹¹⁹ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 1/56-57, 190; 2/193; 4/137.

¹²⁰ Bağdat, Mekke, Aden, Hindistan, Dımaşk ve Kâhire râvilerin hadis işittiği belirtilen bölgelerdir. Aynî, *İkdü'l-cümân*, c. 1/72, 430; 2/37, 99.

¹²¹ Harran, Halep, Dımaşk, Bağdat, Mısır gibi şehirlerde bazı râvilerin hadis aldıkları isimler için bk. Aynî, *İkdü'l-cümân*, 1/339; 3/336, 380, 481.

¹²² Aynî, *İkdü'l-cümân*, 1/74; 3/143; 4/156.

¹²³ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 1/95.

'İkdü'l-cümân' dönemi açısından (ve sonraki dönemler açısından) yaygın bilinen muhaddislere de vefat ettikleri senelerde yer vermiştir. Muhyiddin İbnü'l-Cevzî,¹²⁴ Ebü'l-Fezâil es-Sâgânî¹²⁵ (öl. 650/1252), Sıbt İbnü'l-Cevzî,¹²⁶ Ebû Şâme Makdisî¹²⁷ (öl. 660/1261), Bîrzâlî,¹²⁸ Münzirî,¹²⁹ Nevevî,¹³⁰ Kastallânî¹³¹ (öl. 686/1287) ve Dimyâtî¹³² (öl. 705/1306) Aynî'nin çalışmasında andığı ve tasnifâtlarına değindiği önemli isimlerdir. Aynî, hadis ilmi açısından *asrın isimleri* dediği İbn Salâh (öl. 643/1245) ve Alemüddîn es-Sehâvî'den (öl. 643/1245) de bahsetmektedir.¹³³

'İkdü'l-cümân'da farklı râvi grupları ve bunlar için kullanılan farklı isimlendirmelere rastlanabilir. 'İkdü'l-cümân'ın bu çalışmada incelenen kısmında hadisle meşgul olan kişilerin sayısı 170 olarak tespit edilmiştir. Bu isimlerden kimisi muhaddislik mertebesinde iken¹³⁴ kimisi sadece hadis işitmiş, kimisi ise az da olsa hadis aktarımında bulunmuştur.

Aynî'nin *şeyhu'l-hadis* tanımlamasını, genellikle bir kurumda hadis hocası olarak çalışan kişiler için kullandığı görülür.¹³⁵ Bu ifadeler dışında *رواية صاحب* (rivâyet sahibi) ifadesi de Aynî tarafından hadis râvileri için kullanılmıştır.¹³⁶ Kimi muhaddisler için huffâzın meşhurlarından ve faziletliyelerinden birisi olduğu söylenmiştir.¹³⁷

'İkdü'l-cümân'da hadis ilmiyle uğraştığı belirtilen birçok ismin aynı zamanda fıkıhla da ilgisi olduğu görülmektedir. مع حدث و أفق ve تفقه¹³⁸ bu minvalde kullanılan ifadelerdir. Kimi isimler için فقيه ve محدث sıfatları birlikte kullanılmıştır.¹⁴⁰ Bu kullanımlar dışında râvinin biyografisinde fıkıh ve hadisin ikisiyle birlikte meşgul olduğunu, bu iki dalın her ikisinde de uzmanlaştığını gösteren başka ifadeler de görmek mümkündür.¹⁴¹

'İkdü'l-cümân'da muhaddis olduğu ifade edilen kişilerden bir kısmı aynı zamanda sûfi olarak nitelenmiş; tasavvuf hırkası giydiği ifade edilen muhaddislere yer verilmiştir.¹⁴² Tasavvuf hareketleri, Memlükler döneminde halk arasında yaygınlaşmış ve ilgi görmüştür. Bu dönemde hankah, ribât ve zâviyelerin kurulmuş olması, bu ilginin yalnızca halk nezdinde değil sultanlar nezdinde de bulunduğu şeklinde anlaşılabilir.

¹²⁴ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/175.

¹²⁵ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/72.

¹²⁶ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/132.

¹²⁷ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/13.

¹²⁸ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/104.

¹²⁹ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/189.

¹³⁰ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/191.

¹³¹ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/371.

¹³² Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/369.

¹³³ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/413.

¹³⁴ Aynî çalışmasında hadisle iştilal etmiş 25 isim hakkında muhaddis ifadesini kullanmıştır.

¹³⁵ İbrahim b. Ali b. Ahmed b. Fazl el-Vâsîf ed-Dimeşkî el-Hanbelî (öl. 692/1292), Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3194; Şerefüddin Abdülmü'min b. Halef b. el-Hasen b. Şeref (öl. 704/1304), Zekiyyüddin Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî (öl. 656/1258), Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/188; Şerefüddin Amr b. Muhammed b. Amr (öl. 702/1302), Aynî, 'İkdü'l-cümân, 4/289.

¹³⁶ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/330.

¹³⁷ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/321.

¹³⁸ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/84, 135; 3/323; 4/289.

¹³⁹ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/114; 2/87; 4/413.

¹⁴⁰ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/284.

¹⁴¹ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/185; 2/151; 3/136, 285.

¹⁴² Örnek olarak bk. Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/290, 328.

Fıkıh ve tasavvuf gibi ilgi alanları dışında dönemin hadisçileri arasında şiirle uğraşan¹⁴³ veya vaizlik yaptığı bilinen isimlere¹⁴⁴ de *'İkdü'l-cümân*'da yer verilir. Bu durum, hadisçilerin farklı alanlarla ilgilerinin görülmesi açısından önem arz eder.

Memlükler döneminde, hanımların hadis rivayetinde aktif olduğu bilinmektedir.¹⁴⁵ Bununla birlikte Aynî, çalışmasında kadınların bu denli etkin olduğu bir tablo sergilemez. *'İkdü'l-cümân*'da biyografisi zikredilen hadisle meşgul olmuş tek hanım Eyyûbî hanedanından Melikü'l-Âdil'in torunu el-Hâtun el-Celîle'dir (öl. 696/1296).¹⁴⁶ O, İbrahim b. Halîl ve İbn Abdiddâim isimli şahıslardan ders almıştır. Salâhaddîn es-Safedî'nin hocası el-Birzâlî'nin *Kitâbu Ebî Misher*'i el-Hâtun el-Celîle'den okuduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁷ Aynî bu hanım dışında metnin içinde farklı hanımlardan başka vesilelerle bahsetse de bu kişilerin biyografilerine yer vermemektedir. Aynî'nin bu çalışmasında hanımlara yer vermemesinin bir nedeni, bu eseri yazımındaki amacıyla ilgili olabilir. Zira bu çalışma, âyan diye tabir edilen dönemin önemli isimlerine dair biyografik bilgileri derleme amacı taşımaktadır. Dönem itibarıyla kadınlar her ne kadar rivayet halkalarında etkin bir şekilde yer alsalar da bu durum onların âyandan sayılmalarını gerektirmemektedir.

3. *'İkdü'l-cümân*'daki Tasnifler

'İkdü'l-cümân'da zaman zaman kişilerin hadis alanında yaptıkları tasniflerden de bahsedilmektedir. Aynî, hadisle ilgisi olan şahısların bazıları için *صنف* fiilini de kullanarak hadis ilmiyle ilgili tasnifatlarına değinmiştir.¹⁴⁸ Ahmed b. Abdullah b. Muhammed et-Taberî'nin¹⁴⁹ (öl. 694/1294) *Câmi'u'l-mesânî*'i ve Abdü'l-Azîz b. Ali b. Cebbâr'ın¹⁵⁰ (öl. 650/1252) hadis ilmine dair alfabetik olarak tasnif ettiği belirtilen kitap bunlardandır. Aynî ayrıca *Mu'cem*'lerden de örnekler vermektedir. Mesela Ebü'l-İzz İsmâîl b. Hamîd el-Ensârî,¹⁵¹ Muhammed b. Ebî Bekr el-Kûfenî¹⁵² (öl. 667/1268) ve Mansûr b. Selim b. Mansûr el-Hemedânî¹⁵³ (öl. 673/1274) *Mu'cem*'lerinden bahsedilen isimlerdir.

'İkdü'l-cümân'da, Kütüb-i Sitte üzerinde gerçekleştirilen telifatlara da değinmiştir. Aynî Nevevî'yi tanıtırken, onun *Şerh-i Sahîh-i Müslim*'ini hatırlatır.¹⁵⁴ Münzirî'nin Müslim'in *Sahîh*'ini ve Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini ihtisar ettiğini söyler.¹⁵⁵ Aynî, Ebü'l-Abbas

¹⁴³ Aynî, *'İkdü'l-cümân*, 1/74, 113; 2/65-66, 284, 364.

¹⁴⁴ Aynî, *'İkdü'l-cümân*, 4/107.

¹⁴⁵ Memlük döneminde kadınların hadis alanında etkin olduğuna dair çeşitli çalışmalar görmek mümkündür. Kadınların Memlük döneminde hadis ilmine katkıları ile ilgili bk. Fatma Kavşut Özafşar, *Kadınlara Hadis İlmindeki Yeri (Hicrî IX. Asır Memlükler Dönemi)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004); Nusreddin Bolelli, *Kadınlara Hadis İlmindeki Yeri* (İstanbul: İfav, 1998); Mehmet Eren, "Kadınlara Hadis İlmine Katkıları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003), 83-110; İsmail Yiğit, "Memlükler Zamanında (1250-1517) Kadın", *Diyanet İlmî Dergi* 40/2 (2004), 131-144; Nagihan Emiroğlu - Muhammet Yılmaz, "Memlüklerde İlmî Hayat ve Kadınların İlmî Hayattaki Yeri", *Turkish Studies-Comparative Religious Studies* 15/1 (2020), 97-111; Asma Sayeed, "Women and Hâdîth Transmission Two Case Studies from Mamluk Damascus", *Studia Islamica* 95 (ts.), 71-94; Asma Sayeed, *Shifting Fortunes: Women and Hadith Transmission in Islamic History* (Dissertation. Princeton University, 2005); Asma Sayeed, *Women and the transmission of religious knowledge in Islam* (Cambridge University Press, 2013).

¹⁴⁶ Aynî, *'İkdü'l-cümân*, 3/381.

¹⁴⁷ Mehmet Zihni el-Hac, *Meşâhîru'n-Nisâ* (İstanbul, 1877), 2/260.

¹⁴⁸ Aynî, *'İkdü'l-cümân*, 1/188; 2/108, 136; 4/137.

¹⁴⁹ Aynî, *'İkdü'l-cümân*, 3/284.

¹⁵⁰ Aynî, *'İkdü'l-cümân*, 1/74.

¹⁵¹ Aynî, Ebû Şâme'nin bu eseri gördüğünü ve içinde ricâl isimleri konusunda ve başka konularda hata ve vehimler olduğunu ifade ettiğini aktarmaktadır. Aynî, *'İkdü'l-cümân*, 1/112.

¹⁵² Aynî, *'İkdü'l-cümân*, 2/55.

¹⁵³ Aynî, *'İkdü'l-cümân*, 2/136.

¹⁵⁴ Aynî, *'İkdü'l-cümân*, 2/194.

¹⁵⁵ Aynî, *'İkdü'l-cümân*, 1/189.

Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Kurtubî'nin (öl. 656/1258) *Sahihayn*'i ihtisar ettiğini ve Müslim'in *Sahih*'i üzerine *el-Müfhim limâ eşkele min telhîsi Kitâbi Müslim* adlı bir şerh yazdığını ifade eder.¹⁵⁶

'İkdü'l-cümân'da kırk hadis türünde eserler de geçmektedir. Şemsüddîn Yusuf b. el-Melik el-Mansûr Türkmânî'nin (öl. 694/1294) kırk hadis derlemesinden bahsedilirken onun hadisleri sevdiği ve kendisine kırk hadis biriktirmiş/yazmış olduğunun ifade edilmesi¹⁵⁷ onun bu derlemeyi başka bir okuyucu kitlesinden ziyade değil bizzat kendisi için yaptığını işaret etmektedir.

Telifler arasında hadis usulüne dair de bazı çalışmalar görülür. Mesela Aynî, Şihâbuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Kâdilkudât Şemsüddîn Ebi'l-Abbâs'ın (öl. 693/1293) hadis ilmi ile ilgili yazdığı bir nazmından bahsetmektedir.¹⁵⁸

Aynî, çalışmasını yazarken aynı zamanda birçok hadis eserinden de aktarımda bulunmaktadır. *Sünen-i Ebî Dâvûd*, *Şerhu'l-Câmi'i's-sahîh*, *Şerhu'l-Câmiu'l-Kebîr*, *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Kitâbü'd-Du'afâ*, *Muhtasar-ı Müslim*, *Muhtasar-ı Ebî Dâvûd*; *Muhtasar-ı Sahihayn*, *Müsned-i Ahmed b. Hanbel* ve *Meşâriku'l-envâr* Aynî'nin kaynak olarak kullandığı eserlerdir.

4. 'İkdü'l-cümân'da Mezhep Faktörü

'İkdü'l-cümân'da, hadisle ilişkisi olan isimlerin fikhî ve itikâdi mezhep tercihlerini görmek ve farklı mezhep mensuplarının kendi aralarında yaşadıkları tartışmalardan izler bulmak mümkündür. Aynî, hadisle ilişkili olan 170 civarında şahıs içinden yalnızca ۷۳'ü için hangi fikhî mezhebin müntesibi olduğuna dair veri sunmuştur. Bunların 3۷ tanesi Şâfiî, ۷۰ tanesi Hanefî, 13 tanesi Hanbelî ve 3 tanesinin de Mâlikî mezhebindedir.

Memlükler döneminde mezhepler bazında en yaygını ve muhaddisler üzerinde de en etkili görünenleri Hanefîlik ve Şâfiîlikdir.¹⁵⁹ Bölgede genel olarak Memlük sultanlarının ve emirlerinin de müntesip olduğu Hanefî mezhebi ile Eyyûbîler zamanında desteklenmiş olan Şâfiî mezhebine mensup isimlerin bulunduğu görülür. Bu dönemde, aralarında Zehebî, Mizzî, Sübkî, İbn Cemâa ve İbn Kesîr gibi isimlerin de bulunduğu Şâfiî muhaddislerin sayı bakımından daha çok olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte Hanefî muhaddislerin etkinliğinin de özellikle 8. Yüzyılın ikinci yarısı için belirginleştiği görülür. İbnü't-Türkmânî (öl. 750/1350), Abdullah b. Yusuf ez-Zeylaî (öl. 762/1361), Moğultay b. Kılıç (öl. 762/1361), Aynî (öl. 855/1452) ve İbn Kutluboğa (öl. 879/1475) gibi Hanefî mezhebine müntesip meşhûr muhaddislerin daha çok 8. Yüzyılın ikinci yarısından sonra yetiştiği söylenebilir.

Memlükler, Moğol saldırılarından kaçan kişilere de sığınak olması sebebiyle hem doğu İslam dünyası hem de Endülüs ve Kuzey Afrika gibi değişik coğrafyalardan gelen farklı mezheplere mensup isimlere ev sahipliği yapmıştır.¹⁶⁰ Göçlerle çeşitlenen bu ortamın yansımaları neticesinde, bu dönemdeki medreselerden bazıları (daha çok fikhî mensubiyete göre tasnif edilmiş medrese tasnifinden farklı olarak) birden fazla mezhebin ortak kullanımına açıktır. Bu medreselere farklı mezheplerden hocalar atanmaktadır. Ayrıca Memlükler döneminde, Sultan Baybars tarafından ilk önce Kâhire'de, Dımaşk'ta ve sonra diğer şehirlerde (Şâfiî Kâdilkudât'ın yanında) her bir mezhepten ayrı ayrı kâdilkudâtların atanmaya başlandığı görülmektedir.¹⁶¹ Bu uygulama neticesinde, bu şehirler farklı bölgelerden gelen ve farklı mezheplere müntesip olan kişilerin bir arada olduğu ilmî birer merkez haline dönüşmüştür.¹⁶²

¹⁵⁶ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/190.

¹⁵⁷ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/293.

¹⁵⁸ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/246.

¹⁵⁹ Mezheplerin muhaddisler üzerindeki etkileri hakkında bk. Nagihan Emiroğlu - Fatmanur Alibekiroğlu Eren, "Mezhep Faktörünün Muhaddisler Üzerindeki Etkisi (Memlükler Dönemi-Hanefî-Şâfiî Bağlamında)", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 444-457.

¹⁶⁰ Nagihan Emiroğlu, "VIII/XIV. Asırda Hadis Eğitimi: Mizzî, İbn Teymiyye, Bîrzâlî, Zehebî Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/2 (2019), 96.

¹⁶¹ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/407.

¹⁶² Her mezhep için ayrı kâdilkudât tayininin sebepleri ve sonuçları hakkında ayrıntılar için bk. Fatih Yahya Ayaz - Fatmanur Alibekiroğlu Eren, "Memlük Devletinde Sultan ve Emîrlerin Hanefîliğe İlgisi", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 287; Yossef Rapoport, "Legal diversity in the age of taqlid: The four chief qâdis under the Mamluks", *Islamic law and society* 10/2 (2003), 210-228; Joseph H. Escovitz, "The establishment of four chief judgeships in the Mamlük empire", *Journal of the American Oriental Society* 102/3 (1982), 529-531; Joseph H. Escovitz, *The office of qadi al-qudat in Cairo under the Bahri Mamluks* (Berlin: Schwarz, 1984); Sherman A. Jackson, "The Primacy of Domestic Politics: İbn Bint al-A'azz and the Establishment of Four Chief Judgeships in Mamlük Egypt", *Journal of the American Oriental Society* 115/1 (1995), 52-65.

‘İkdü’l-cümân’da itikadî mezheplerle ilgili olaylara dair de çeşitli ipuçları bulmak mümkündür. Bunlardan belki de en dikkat çekicisi Eş‘arîliğe dair olandır. Bu dönemde Ehl-i Hadîs olan Hanbelîler ve Eş‘arîler arasındaki anlaşmazlık malumdur.¹⁶³ Bu durum, Aynî tarafından aktarılan olaylarda da görünmektedir. Aynî, Hudâbende Olcaytu Han’ın¹⁶⁴ nâibi Kutluşah’ın Gîlan bölgesine yaptığı sefer esnasındaki ölümünü anlatırken Eş‘arîliğe dair ayrıntılar sunar.¹⁶⁵ Bu anlatıma göre, Kutluşah’ın Gîlan bölgesine gönderilmesinin sebebi Hudâbende’ye bölge halkının Müslüman mezhebine aykırı oldukları yönünde verilen bilgidir. Neticede, Gîlan’a gidilerek bölgenin önemli isimlerinin ve Tebriz fukahasının bir araya getirilmesi onlarla akîdeleri hakkında konuşulması kararlaştırılmıştır. Eğer akîdelerinin sahih olmadığı zâhir olursa boyunlarının vurulmasına karar verilmiştir. Bu durum Gîlan melikine mektupla bildirilmiştir. Mektup melike gelince elçiye bölge halkının inanç ve itikâdına dair bilginin Hudâbende’ye nasıl ulaştığını sormuştur. Elçi de bilginin Şeyh Barak’tan alındığını ifade etmiştir. Elçi Şeyh Barak’ın bölgenin İbn Teymiyye’nin (öl. 728/1327) mezhebi üzere ve Mücessime olduklarını söylediğini aktarmıştır. Bu gelişmenin ardından bölge halkı Hudâbende’ye akîdelerini anlatan bir mektup yazmıştır. Hudâbende, yeni bir elçi göndererek bu görüşlerinden vazgeçmeleri uyarısında bulunmuştur. Aynî, sonrasında yaşanan olumsuz gelişmelerle birlikte Hudâbende’nin bölgeye yaptığı ve Gîlan halkının zaferi ve Kutluşah’ın esir edilmesiyle sonuçlanan seferi ayrıntılı biçimde anlatmaktadır.¹⁶⁶ Bu ayrıntılı sefer tasvirinin sonunda Şeyh Barak’ın bölge halkına Kutluşah’ı kurtarmak için aracı olarak gidişi anlatılırken onun halktan istekleri arasında “Mücessime mezhebinden dönmeleri ve Eş‘arî’nin söyledikleri şeye itikâd etmeleri”¹⁶⁷ ifadeleri yer alır. Aynî’nin anlatımına göre bu istek kabul görmemiş ve aracılık işlemi hem Şeyh Barak hem de Kutluşah’ın öldürülmesi ile sonuçlanmıştır.¹⁶⁸ Bu tartışmanın içerisinde dönemin önemli muhaddislerinden İbn Teymiyye’nin ismini görmek şaşırtıcı değildir. Zira söz konusu dönem, Şâfiî-Eş‘arîlerin ön planda olduğu ve İbn Teymiyye ile sıkı tartışmaların yaşandığı bir dönemdir. Aynî’nin metninde yer alan bu tartışmalara göre, bölge halkından Eş‘arî mezhebine yakın olmaları ve İbn Teymiyye’nin (mücessime olarak niteledikleri) mezhep ve görüşlerinden uzak durmaları talep edilmiştir. Bu olay aynı zamanda dönem itibariyle itikâdî mezheplere dair görüş farklılıklarının toplum içinde savaş oluşturabilecek güçte olduğunu göstermesi açısından mühimdir.

‘İkdü’l-cümân’da İbn Teymiyye’yi dönemin mezhebî tartışmalarının içerisinde gördüğümüz bir başka olay, 705 yılının Recep ayında gerçekleşmiştir. Muhaddis Cemâlüddîn Mizzî, bir toplu ders esnasında Buhârî’nin *Halku ef’âli’-İbâd’*’ından *er-Red Alel Cehmiyye* kısmını okumuştur.¹⁶⁹ Fukahadan bazıları bu duruma öfkelenmiş, okunan kısımdan kendilerinin kastedildiğini söyleyerek durumu Şâfiî Kādilkudât İbn Sasrâ’ya şikayet etmişlerdir. Kādilkudât, Mizzî’yi huzuruna çağırması ve hapsedirmiştir. Bu durum İbn Teymiyye’ye ulaşınca İbn Teymiyye öğrencileri ile hapis haneye giderek Mizzî’yi hapisten çıkarmışlardır. Olayların büyümesi üzerine İbn Sasrâ ve İbn Teymiyye, nâib-i saltanatın huzuruna gitmişler ve burada tartışmışlardır. Daha sonra İbn Teymiyye nâibe, Melik’in olmadığı zamanlarda kendi düşüncesini paylaşan/takip eden arkadaşlarına da -Mizzî’ye yapıldığı gibi- kötü davranıldığını söylemiştir. Neticede Melik, şehrin içerisinde akîde hakkında konuşan kişilerin katlinin helal olacağı ve evlerinin yağmalanacağı yönünde karar vermiştir. Aynî buradaki amacın, fitneyi teskin etmek olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁰ Şâfiî olmasına rağmen, muhaddis Mizzî’nin itikâdî konularda tartışmaya yol açabilecek bir davranışından ötürü (Şâfiî) Kādilkudât tarafından cezalandırılması şaşırtıcıdır. Dönemin mezhebi dengeleri açısından daha ilgi çekici olanı ise Mizzî’yi arkadaşı olan¹⁷¹ Hanbelî İbn Teymiyye’nin kurtarmaya çalışmasıdır.

¹⁶³ Nagihan Emiroğlu, “Bahrî Memlûkler Döneminde Hanbelî-Eş‘arî Münasebetleri”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 458-470.

¹⁶⁴ Osman Gazi Özgüdenli, “Olcaytu Han” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007).

¹⁶⁵ Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 4/385.

¹⁶⁶ Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 4/387-400.

¹⁶⁷ Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 4/403.

¹⁶⁸ Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 4/403.

¹⁶⁹ Mizzî’nin bu okumasının ardında İbn Teymiyye’nin, *el-‘Akdîdetü’l-Vâsıtiyye* adlı eserindeki fikirleri dolayısıyla kādilkudât Şâfiî fakîhi İbnü’z-Zemlekânî gibi âlimlerle yaptığı tartışmalar neticesinde Eş‘arîlerin suçlamalarına maruz kalması ve Şam nâibi tarafından sorguya çekilmesi olduğu da iddia edilmektedir. Yaşar Kandemir, “Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 220.

¹⁷⁰ Aynî, *‘İkdü’l-cümân*, 4/410-411.

¹⁷¹ Mizzî-İbn Teymiyye ilişkisi için bk. Caterina Bori, “İbn Taymiyya wa-Jamâ’atuhu: Authority, Conflict and Consensus in Ibn Taymiyya’s Circle”, *Ibn Taymiyya and his Times*, Karachi, (2010), 23-52.

5. 'İkdü'l-cümân'da Siyaset Faktörü

'İkdü'l-cümân'da, dönemin siyasî ilişkileri ve bu ilişkiler ağındaki muhaddislerin siyasî/idârî görevleri ve mansıbları ile ilgili bilgiler de verilir. Bahrî Memlükler döneminde dârü'l-hadisler ve medreseler gibi eğitim kurumlarının sayısının arttığı, idarî ve ilmî yapı içinde âlimlerin görev yapabileceği pek çok mansıbın ortaya çıktığı görülür.¹⁷² Bu durum zaman zaman âlimler arasında çatışma ortamının doğmasına da neden olmuştur.¹⁷³

Aynî'nin çalışmasında hadis ilmiyle ilişkisi olan isimlerden bir kısmının kadılık ve vezirlik gibi siyasî/idârî görevler yaptığı aktarılmaktadır.¹⁷⁴ Hadis ilmiyle ilgilenen isimlerden Ebü'l-Hasen Ali b. Ebü'l-Ali'nin nâkibü'l-eşrâflık görevini yaptığı görülmektedir.¹⁷⁵ Hadisle ilgili bazı isimler ise hisbe teşkilatı gibi birimlerde görev yapmaktadırlar.¹⁷⁶ Hadisle ilgilenmiş isimlerinden bazılarının ise teklif edilen idârî görevleri kabul etmediği¹⁷⁷ Muhammed b. Sâlim b. el-Hasen et-Tağlibî¹⁷⁸ (öl. 698/1298) örneğinde olduğu gibi kimilerinin ise ilk etapta kabul ettikleri idârî görevlerden zaman içinde ayrıldıkları ifade edilmektedir.

Aynî'nin çalışmasında, kimi zaman kendisinin de siyasîlere karşı tavrını okumak mümkündür.¹⁷⁹ Memlük Sultanlarının yedincisi ve en uzun süre tahta kalanı Sultan Kalavun'un (öl. 689/1290) yaptırdığı medreseden bahsederken, Mısır'da ve Şam'da benzerinin olmadığını söyleyerek medreseyi öven Aynî, burada dört mezhebe yönelik eğitim verildiğini ve medrese kapsamında türbe, bîmâristan ve bir dârü'l-hadis bulduğunu belirtmektedir.¹⁸⁰ Bu durum, onun Sultan Kalavun'un icraatı karşısındaki olumlu tutumu olarak okunabilir.

Sonuç

Memlükler döneminde birçok ilim dalında olduğu gibi hadis ilmiyle alakalı da gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeleri, doğrudan hadis ilmine dair yapılmış çalışmalar üzerinden okumak mümkündür. Bununla birlikte vefeyât, tabakât ve terâcim türü biyografi çalışmaları ile tarih kitapları, hadis ilmine dair gelişmelerin izlenebileceği kaynaklardır. Bu tür eserlerin içerisinde geçen şahıs biyografileri, dönemin önemli muhaddislerini, hangi hocalardan ders aldıklarını ve kimlere hocalık ettiklerini tespit etme imkân sunar. Bu biyografilerin tümü incelendiğinde, hadis ilminin dönemdeki durumuna dair bilgiler vermek mümkün olabilir. Ayrıca bu eserlerin satır aralarında müelliflerin olay ve kişilere bakış açısına dair yansımalar görülür.

Bu çalışmada, Hanefî muhaddis Aynî'nin 'İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân adlı genel tarih (kronik) niteliğindeki eseri üzerinden dönemdeki hadis ilminin durumuna dair okumalar yapılmıştır. 'İkdü'l-cümân'da hadis alanındaki meşhur isimlere, kurumlara, kitaplara, hadis eğitim ve aktarım sürecindeki ilişki ve yöntemlere yer verilir. 'İkdü'l-cümân, başta medrese ve dârü'l-hadisler olmak üzere dönemin eğitim kurumlarına, bunların kurucuları ile buralarda görev almış muhaddislere dair bilgiler içerir. Ayrıca bu eğitim kurumların işleyişinde önemli bir yere sahip olan vakıfların kuruluşları, kurucuları ve işleyişlerine değinilir. Ayrıca dönemin önemli ulema aileleri, hoca-talebe arasındaki ders ve icâzet alma/verme ilişkileri ve ilim yolculukları gibi hadis tarihi açısından önemli öğelerle ilgili ayrıntıları da görülür. 'İkdü'l-cümân incelendiğinde, hadis aktarım süreci içerisinde hoca öğrenci ilişkilerinin ne kadar önemsendiği fark edilebilir. Biyografilerin tümü öğrencilerin hocalara ulaşmak üzere yaptıkları ilim

¹⁷² Emiroğlu, "Bahrî Memlükler Döneminde Hanbelî-Eşarî Münasebetleri", 460; Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlükler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", 28; Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulemâ ve Medrese (1154-1260)*, 50.

¹⁷³ Emiroğlu, "Bahrî Memlükler Döneminde Hanbelî-Eşarî Münasebetleri", 460.

¹⁷⁴ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/66, 151, 193.

¹⁷⁵ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 1/196.

¹⁷⁶ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/107, 151.

¹⁷⁷ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 2/354.

¹⁷⁸ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/476.

¹⁷⁹ Aynî'nin (Makrîzî ve İbn Hacer gibi isimlerle rekabetleriyle birlikte) sultanla ilişkisine dair bazı ayrıntılar için bk.

Anne F. Broadbridge, "Academic Rivalry and the Patronage System in Fifteenth-Century Egypt: al-'Aynî, al-Maqrîzî, and Ibn Hajar al-'Asqalânî", (1999), 85-107.

¹⁸⁰ Aynî, 'İkdü'l-cümân, 3/15.

yolculukları ve gittikleri bölgeler açısından incelendiğinde Dimaşk ve Kâhire'nin hadis ilmi açısından merkezi konumda olduğu görülür.

Aynî, hadis rivayet lafızları ile ilgili bilgilere, râvilerden en son rivayette bulunan isimlere ve rivayette infirâd etmiş râvilere de vurguda bulunmaktadır. Bu durum, söz konusu dönemde âli isnadlara sahip olmanın kıymetli görüldüğü ve bunun hadis alım/aktarım pratiğini etkilediği şeklinde yorumlanabilir.

*'İkdü'l-cümân'*da hadis ilmiyle bir şekilde meşgul olmuş 170 isim tespit edilmiştir. Bu isimlerin kimisi sadece hadis işitmişken kimisi hadis alanında yetkin kabul edilebilecek, ders ve icâzetler verip eserler yazmış isimlerdir. Söz konusu 170 kişiden bir kısmı sadece hadisle değil aynı zamanda fıkıhla ya da tasavvufla ilgilenmişlerdir. Bu durum muhaddis, fukahâ ve mutasavvıflar olarak nitelenebilecek gruplar arasında tamamen keskin ve kopuk çizgilerin olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

*'İkdü'l-cümân'*da yer alan ve hadis ilmiyle ilgilenmiş kişiler arasında hanım sayısı çok azdır. Oysa Memlûkler döneminde hanımların hem eğitim kurumlarının kuruluş ve işleyişinde hem de vakıfların yürütülüşünde etkin oldukları bilinmektedir. Bu durum, çalışmanın umumî tarih tarzında ve daha çok a'yâna dair bilgileri içermesiyle açıklanabilir. Buradan anlaşıldığına göre hanımların a'yân içerisindeki görünürlükleri -bu çalışma bağlamında- yüksek değildir.

*'İkdü'l-cümân'*da hadis ilmiyle ilgili yazılmış eserlere yer verilir. Bu eserler ağırlıkla mu'cem tarzındaki eserler ile Kütüb-i Sitte üzerinde gerçekleştirilen çalışmalardır. Bunlar haricinde, az sayıda olsa da, söz konusu dönemde yazılmış hadis usulü ve kırk hadis eserlerine de değinilmektedir.

*'İkdü'l-cümân'*da en net görülebilecek ve analiz edilebilecek verilerden bir tanesi, muhaddislerin mezhepleriyle ilişkili olandır. Aynî'nin hadis ilmiyle bir şekilde alakalı olduğuna dair bilgi verdiği isimlerin yarısından fazlası Şâfiî mezhebine müntesiptir. Fakat bu isimler arasında Hanefî, Hanbelî ve Mâlikî mezhebine mensup isimler de vardır. Bu durum, o günün coğrafyasının ne denli kozmopolit bir yapıya sahip olduğunun da bir göstergesidir. *'İkdü'l-cümân'*, Hanbelî ve Eş'arîler arasındaki anlaşmazlıklar gibi, mezhepler arasındaki ilişkileri yansıtan olaylara da yer vermektedir.

'İkdü'l-cümân', hadis ilmiyle meşgul olmuş bazı kişilerin aynı zamanda kadılık, vezirlik ve nâkibü'l-eşrâf'lık gibi yüksek düzeyde siyasî/idari görevler yaptıkları görülür. Bu durum, muhaddislerin dönem itibarıyla devlet yönetiminde de yer aldıklarının göstergesidir.

Bu çalışma, kronik çalışmaların vefeyât bölümlerinden nasıl istifade edilebileceğine dair bir örneklik teşkil etmektedir. Doğrudan hadis alanında yazılmamış bir kitaptan hadis tarihine dair öğeler bulup hadis tarihine dair inşalarda bulunmak için tek bir kitabın incelenmesi -önemli bilgiler sunsa da- yeterli değildir. Hadis alanı dışında yazılmış kaynaklardan hadis tarihinin inşası amacıyla yeterli veri elde edebilmek için birçok kitabı aynı parametreler açısından inceleyecek ekip çalışmalarına ihtiyaç bulunmaktadır.

Kaynakça

- Al-Qadi, Wadad. "Biographical dictionaries as the scholars' alternative history of the Muslim community". *Organizing Knowledge*. 23-75. Brill, 2006.
- al-Qāḍī, Wadād. "In the Footsteps of Arabic Biographical Literature: A Journey, Unfinished, in the Company of Knowledge". *Journal of Near Eastern Studies* 68/4 (01 Ekim 2009), 241-252.
- Aslan, Muhammed. "Tabakât Kitapları ve Hadis İlmine Sağladıkları Faydalar". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017), 269-290.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Memlükler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 16/2 (2016), 1-38.
- Ayaz, Fatih Yahya - EREN, Fatmanur ALİBEKİROĞLU. "Memlük Devletinde Sultan ve Emîrlerin Hanefîliğe İlgisi". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 284-296.
- Aydüz, Salim. "Lale Devri'nde yapılan ilmî faaliyetler". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 3 (1997), 143-170.
- Aynî, Ebû Muhammed. *İkdü'l-cümân fi târîhi ehli'z-zamân*. Kâhire: Dârü'l-kütüb ve'l-vesâikü'l-kavmiyye, 2009.
- Berkey, Jonathan P. *Ortaçağ Kahiresi'nde Bilginin İntikali : İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*. İstanbul : Klasik Yayınları, 2015.
- Bolelli, Nusreddin. *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*. İstanbul: İfav, 1998.
- Bori, Caterina. "Ibn Taymiyya wa-Jamā 'atuhu: Authority, Conflict and Consensus in Ibn Taymiyya's Circle". *Ibn Taymiyya and his Times, Karachi*, 23-52.
- Broadbridge, Anne F. "Academic Rivalry and the Patronage System in Fifteenth-Century Egypt: al-'Ayni, al-Maqrizi, and Ibn Hajar al-'Asqalani". *Mamluk Studies Review* 3/ (1999), 85-107.
- Bulliet, Richard W. "A quantitative approach to medieval Muslim biographical dictionaries". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13/1 (1970), 195-211.
- Emiroğlu, Nagihan - Yılmaz, Muhammet. "Memlüklerde İlmî Hayat ve Kadınların İlmî Hayattaki Yeri". *Turkish Studies-Comparative Religious Studies* 15/1 (2020), 97-111.
- Emiroğlu, Nagihan. "Bahri Memlükler Döneminde Hanbelî-Eşarî Münasebetleri". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 458-470.
- Emiroğlu, Nagihan. "Memlüklerde Hadis ve Ulema". *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 365-387.
- Emiroğlu, Nagihan. *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmî*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Emiroğlu, Nagihan. "VIII/XIV. Asırda Hadis Eğitimi: Mizzî, İbn Teymiyye, Birzâlî, Zehebî Örneği". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/2 (2019), 95-118.
- Emiroğlu, Nagihan - Eren, Fatmanur Alibekiroğlu. "Mezhep Faktörünün Muhaddisler Üzerindeki Etkisi (Memlükler Dönemi-Hanefî-Şâfiî Bağlamında)". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 444-457.
- Eren, Mehmet. "Kadınların hadis ilmine katkıları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003), 83-110.
- Escovitz, Joseph H. "The establishment of four chief judgeships in the Mamlük empire". *Journal of the American Oriental Society* 102/3 (1982), 529-531.
- Escovitz, Joseph H. *The office of qadi al-qudat in Cairo under the Bahri Mamluks*. Berlin: Schwarz, 1984.
- Gharaibeh, Mohammad. "Brokerage and Interpersonal Relationships in Scholarly Networks. Ibn Hagar al-'Asqalani and His Early Academic". *Everything is on the Move: The Mamluk Empire as a Node in (Trans-) Regional Networks* 7/ (2014), 223-266.
- Gökçe, Ferhat. "Türkiye de Memlükler Dönemi Hadis Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 21 (2013), 41-88.
- Hac, Mehmet Zihni el-. *Meşâhîru'n-Nisâ*. İstanbul, 1877.
- Hermansen, Marica K. "Survey article: Interdisciplinary approaches to islamic biographical materials". *Religion* 18/2 (1988), 163-182.
- Humphreys, R. Stephen. *İslâm Tarihi Metodolojisi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- Jackson, Sherman A. "The Primacy of Domestic Politics: İbn Bint al-A'azz and the Establishment of Four Chief Judgeships in Mamlük Egypt". *Journal of the American Oriental Society* 115/1 (1995), 52-65.
- Kandemir, Yaşar. "Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.

- Kavşut Özafşar, Fatma. *Kadınların Hadis İlimindeki Yeri (Hicrî IX. Asır Memlûkler Dönemi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Kazan, Tahsin. “Memlûklerin Hadis İlmine Katkıları”. *Apjir* 3/2 (2019), 147-159.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu‘cemü’l-mü‘ellifîn: Terâcimü muşannifî’l-kütübi’l-‘Arabiyye*. Beyrût: Müessesetü’r-risâle, 1993.
- Koçkuzu, Ali Osman. “Aynî, Bedreddin”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 271-272. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Mahamid, Hatim - Yılmaz, Harun. “Memlûkler Dönemi Suriye’de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2011), 253-274.
- Mert, Özcan. “Âyan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 4/195-198. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Midilli, Muhammet Enes. “Memlûkler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulemâyaya Sunduğu Mansıplar”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 44 (2020), 37-73.
- Midilli, Muhammet Enes. “Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları”. *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 389-412.
- Nakamachi, Nobutaka. “Al-Aynî’s Chronicles as a Source for The Bahri Mamluk Period”. *The Society for Near Eastern Studies in Japan* XL (2005).
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Olcaytu Han”. 33/345-347. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Özkan, Halit. *Memlûklerin Son Asrında Hadis: Kahire 1392-1517*. İstanbul: Klasik, 2012.
- Polat, Selahattin. “Selçuklular Dönemi Nisabur ve Çevresinde Hadis Tarihi İle İlgili Önemli Bir Kaynak”. 157-172. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2013.
- Rapoport, Yossef. “Legal diversity in the age of taqlid: The four chief qāḍis under the Mamluks”. *Islamic law and society* 10/2 (2003), 210-228.
- Sayeed, Asma. *Shifting Fortunes: Women and Hadith Transmission in Islamic History*. Dissertation. Princeton University, 2005.
- Sayeed, Asma. “Women and Hādīth Transmission Two Case Studies from Mamluk Damascus”. *Studia Islamica* 95, 71-94.
- Sayeed, Asma. *Women and the transmission of religious knowledge in Islam*. Cambridge University Press, 2013.
- Tomar, Cengiz. “İkdü’l-cümân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25-26. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Topgül, M. Enes. “Erken Dönem İslam Tarihi’nde İlim Merkezleri ve Ulemâ Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 22/42 (2017), 1-33.
- Yılmaz, Harun. *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk’ında Ulemâ ve Medrese (1154-1260)*. İstanbul: Klasik, 2007.
- Yiğit, İsmail. “Aynî’yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997).
- Yiğit, İsmail. “Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın”. *Diyanet İlmî Dergi* 40/2 (2004), 131-144.